

# BELGISCHE SENAAAT

---

ZITTING 2001-2002

---

16 SEPTEMBER 2002

---

## Wetsvoorstel betreffende het onderzoek op embryo's *in vitro*

Wetsvoorstel betreffende de bescherming van embryo's *in vitro*

Wetsvoorstel met betrekking tot het onderzoek op embryo's en geslachtscellen

Wetsvoorstel betreffende de bescherming van het embryo *in vitro*

Wetsvoorstel betreffende de bescherming van embryo's *in vitro*

Wetsvoorstel betreffende de bescherming van het embryo *in vitro*

Wetsvoorstel met betrekking tot het onderzoek op embryo's *in vitro*

Wetsvoorstel betreffende het onderzoek op embryo's

---

## ADVIES NR. 18 VAN 16 SEPTEMBER 2002 BETREFFENDE HET ONDERZOEK OP HET MENSELIJKE EMBRYO *IN VITRO* VAN HET RAADGEVEND COMITÉ VOOR BIO-ETHIEK

---

Zie:

Stukken van de Senaat:

2-695 - 2000/2001:

Nr. 1: Wetsvoorstel van de heren Monfils en Mahoux.

2-695 - 2001/2002:

Nrs. 2-11: Amendementen.

Nr. 12: Verslag.

Nr. 13: Bijlagen.

Nr. 14: Artikelen in eerste lezing aangenomen.

2-87 - BZ 1999:

Nr. 1: Wetsvoorstel van de heer Monfils.

2-92 - BZ 1999:

Nr. 1: Wetsvoorstel van de heer Mahoux.

2-114 - 1999/2000:

Nr. 1: Wetsvoorstel van mevrouw van Kessel c.s.

2-321 - 1999/2000:

Nr. 1: Wetsvoorstel van de heer Colla.

2-686 - 2000/2001:

Nr. 1: Wetsvoorstel van mevrouw De Roeck en de heer Galand.

2-716 - 2000/2001:

Nr. 1: Wetsvoorstel van de heer Vankrunkelsven en mevrouw Leduc.

2-726 - 2000/2001:

Nr. 1: Wetsvoorstel van mevrouw Nyssens c.s.

# SÉNAT DE BELGIQUE

---

SESSION DE 2001-2002

---

16 SEPTEMBRE 2002

---

## Proposition de loi relative à la recherche sur les embryons *in vitro*

Proposition de loi relative à la protection des embryons *in vitro*

Proposition de loi relative à la recherche sur les embryons et les cellules reproductrices

Proposition de loi relative à la protection de l'embryon *in vitro*

Proposition de loi concernant la protection des embryons *in vitro*

Proposition de loi relative à la protection de l'embryon *in vitro*

Proposition de loi relative à la recherche sur les embryons *in vitro*

Proposition de loi relative à la recherche sur les embryons

---

## AVIS N° 18 DU 16 SEPTEMBRE 2002 RELATIF À LA RECHERCHE SUR L'EMBRYON HUMAIN *IN VITRO* DU COMITÉ CONSULTATIF DE BIOÉTHIQUE

---

Voir:

Documents du Sénat:

2-695 - 2000/2001:

N° 1: Proposition de loi de MM. Monfils et Mahoux.

2-695 - 2001/2002:

N°s 2-11: Amendements.

N° 12: Rapport.

N 13: Annexes.

N 14: Articles adoptés en première lecture.

2-87 - SE 1999:

N° 1: Proposition de loi de M. Monfils.

2-92 - SE 1999:

N° 1: Proposition de loi de M. Mahoux.

2-114 - 1999/2000:

N° 1: Proposition de loi de Mme van Kessel et consorts.

2-321 - 1999/2000:

N° 1: Proposition de loi de M. Colla.

2-686 - 2000/2001:

N° 1: Proposition de loi de Mme De Roeck et M. Galand.

2-716 - 2000/2001:

N° 1: Proposition de loi de M. Vankrunkelsven et Mme Leduc.

2-726 - 2000/2001:

N° 1: Proposition de loi de Mme Nyssens et consorts.

## INHOUD

	Blz.
Vraag gesteld aan het Comité . . . . .	4
HOOFDSTUK I. Inleiding . . . . .	5
HOOFDSTUK II. De stadia van de vroege embryogenese . . . . .	6
2.1. Woord vooraf . . . . .	6
2.2. De etappes van de bevruchting en de ontwikkeling van het embryo tot aan de innesteling . . . . .	7
2.2.1. De etappes van de bevruchting: van de ontmoeting van de gameten tot aan hun samensmelting . . . . .	7
2.2.2. De etappes van de bevruchting: het zygotestadium en de anomalieën bij de bevruchting . . . . .	8
2.2.3. De etappes van de bevruchting: de vermenging van het genetisch materiaal van de vader en de moeder en de eerste deling van het embryo . . . . .	9
2.2.4. De etappes van de embryonale segmentatie tot aan de innesteling . . . . .	10
2.2.5. Na de innesteling . . . . .	11
HOOFDSTUK III. Begripsdefinities . . . . .	12
3.1. Statuut . . . . .	12
3.2. Statuut van het embryo . . . . .	16
3.3. De menselijke persoon . . . . .	20
HOOFDSTUK IV. Ethisch statuut van het embryo . . . . .	26
4.1. Het «intentionalistische» (externalistische) uitgangspunt betreffende het morele statuut van embryo en foetus: de wil van de ouders [groep (a)] . . . . .	28
4.2. «Fixistische» standpunten: duidelijke scheidingslijn voor de aanvang van het moreel statuut van embryo en foetus . . . . .	32
4.2.1. Het radicale conceptie-criterium: het embryo als persoon [groep (b)] . . . . .	32
4.2.2. Alternatieve aanvangscriteria voor het persoon-zijn of morele status . . . . .	35
4.2.2.1. Begin van volwaardig moreel statuut: 15e dag [groep (c)] . . . . .	35
4.2.2.2. Andere «fixistische» voorstellen . . . . .	36
4.3. Het embryo als «potentiële persoon»: een uitgangspunt voor het moreel statuut [groep (d)] . . . . .	37
4.4. Gradualistische benadering: een variabel ethisch statuut voor embryo en foetus [groep (e)] . . . . .	42
4.4.1. Ethisch statuut op basis van maatschappelijk waardevolle menselijke gevoelens en attitudes . . . . .	43
4.4.2. Gradualistische visie op de uitdrukking «potentiële persoon» . . . . .	46
4.4.3. Gradualistische visie op «het ouderlijk project» . . . . .	49
4.4.4. Gradualisme en het embryo <i>in vitro</i> . . . . .	50

## SOMMAIRE

	Pages
Saisine du Comité . . . . .	4
CHAPITRE I. Introduction . . . . .	5
CHAPITRE II. Les stades de l'embryogenèse précoce . . . . .	6
2.1. Avertissement. . . . .	6
2.2. Les étapes de la fécondation et le développement embryonnaire jusqu'à l'implantation . . . . .	7
2.2.1. Les étapes de la fécondation: de la rencontre des gamètes à leur fusion . . . . .	7
2.2.2. Les étapes de la fécondation: le stade zygote et les anomalies de la fécondation . . . . .	8
2.2.3. Les étapes de la fécondation: le «mélange» des matériels génétiques paternels et maternels et la première division de l'embryon . . . . .	9
2.2.4. Les étapes de la segmentation embryonnaire jusqu'à l'implantation . . . . .	10
2.2.5. Au-delà de l'implantation . . . . .	11
CHAPITRE III. Définitions de concepts . . . . .	12
3.1. Statut . . . . .	12
3.2. Statut de l'embryon . . . . .	16
3.3. La personne humaine . . . . .	20
CHAPITRE IV. Statut éthique de l'embryon humain . . . . .	26
4.1. Le point de vue «intentionaliste» (externaliste) concernant le statut moral de l'embryon et du fœtus [groupe (a)] . . . . .	28
4.2. Points de vue «fixistes»: une définition précise du moment où commence le statut moral de l'embryon ou du fœtus . . . . .	32
4.2.1. Le critère radical de la conception: l'embryon comme personne [groupe (b)] . . . . .	32
4.2.2. Critères alternatifs pour le statut moral ou de personne . . . . .	35
4.2.2.1. Commencement d'un statut moral absolu: 15 <sup>e</sup> jour [groupe (c)] . . . . .	35
4.2.2.2. Autres proposition «fixistes» . . . . .	36
4.3. L'embryon comme «personne potentielle»: une solution pour le statut moral [groupe (d)] . . . . .	37
4.4. Approche gradualiste un statut éthique variable pour l'embryon et le fœtus [groupe (e)] . . . . .	42
4.4.1. Un statut éthique sur la base d'attitudes et de sentiments socialement valables . . . . .	43
4.4.2. Conception «gradualiste» de l'expression «Une personne potentielle» . . . . .	46
4.4.3. Conception «gradualiste» de l'expression «projet parental» . . . . .	49
4.4.4. Gradualisme et embryon <i>in vitro</i> . . . . .	50

4.4.4.1. Respect, instrumentalisering, beschermwaardigheid . . . . .	50	4.4.4.1. Respect, instrumentalisation, protection . . . . .	50
4.4.4.2. Andere ethische dimensies . . . . .	53	4.4.4.2. Autres dimensions éthiques . . . . .	53
4.4.5. Besluit . . . . .	55	4.4.5. Conclusions . . . . .	55
HOOFDSTUK V. Experimenten op menselijke embryo's <i>in vitro</i> . . . . .	57	CHAPITRE V. Expérimentations sur embryons humains <i>in vitro</i> . . . . .	57
5.1. Doelstellingen en karakteristieken . . . . .	57	5.1. Objectifs et caractéristiques . . . . .	57
5.2. Standpunten binnen het Raadgevend comité . . . . .	59	5.2. Points de vue à l'intérieur du Comité . . . . .	59
5.2.1. Consensus . . . . .	59	5.2.1. Consensus . . . . .	59
5.2.2. Uiteenlopende standpunten . . . . .	61	5.2.2. Points de vue divergents . . . . .	61

### Vraag gesteld aan het Comité

De Senaat stelde de volgende vraag.

»[... ]

Gelet op diverse wetsvoorstellen aanhangig in de Senaat, betreffende het onderzoek op embryo's en de bescherming van embryo's *in vitro*;

Gelet op de belangrijke maatschappelijke en ethische impact van de politieke besluitvorming met betrekking tot het wetenschappelijk onderzoek, de toepassingsmogelijkheden van de moderne biotechnologie en de implicaties hiervan op de bescherming van het embryo;

Gelet op artikel 18 van het Verdrag van de Raad van Europa inzake de rechten van de mens en de biogeneeskunde; [... ]

Verzoeken ondergetekenden het Belgisch Raadgevend Comité voor bio-ethiek om, uiterlijk binnen de termijn bepaald in voormeld Samenwerkingsakkoord, een advies uit te brengen in het licht van voornoemde wetsvoorstellen over:

- het begrip «embryo» en «pre-embryo»;
- het begrip «onderzoek» in de zin van artikel 18 van voormeld verdrag;
- het begrip «adequate bescherming» van het embryo en pre-embryo;
- de implicaties en de risico's van de toepassingsmogelijkheden van de moderne biotechnologie ten aanzien van het menselijk embryo;
- de implicaties en modaliteiten van het wetenschappelijk onderzoek op het menselijk embryo;

Meer bepaald:

- de aanvaardbaarheid van wetenschappelijk onderzoek met betrekking tot somatische genterapie en germinale genterapie;
- het onderscheid tussen correctieve germinale genterapie en verbeterende germinale genterapie;
- de notie «behandelingen met een eugenetisch karakter» en «behandelingen met een reëel eugenetisch oogmerk»: het onderscheid tussen de pathologische en non-pathologische genetische kenmerken;
- de vraag naar de noodzaak en aanvaardbaarheid van de creatie van embryo's voor onderzoeksdoeleinden;
- de vraag naar de noodzaak en aanvaardbaarheid van het gebruik van embryonale stamcellen met therapeutische doelstellingen (therapeutische klonering) en alternatieven voor het gebruik van embryonale stamcellen;
- de implicaties van Belgisch wetgevend optreden;

### Saisine du Comité

La question posée par le Sénat est la suivante.

» [... ]

Vu les diverses propositions de loi pendantes au Sénat, concernant la recherche sur ou la protection des embryons *in vitro*;

Vu l'enjeu important sur le plan social et éthique de la prise de décision politique en ce qui concerne la recherche scientifique, les possibilités d'application de la bio-technologie et ses implications en matière de protection de l'embryon;

Vu l'article 18 de la Convention du Conseil de l'Europe en ce qui concerne les droits de l'homme et la biomédecine; [... ]

Les soussignés demandent au Comité consultatif de bioéthique de rendre un avis, dans le délai déterminé dans l'Accord de coopération précité, à la lumière des propositions de loi précitées sur:

- la notion d'embryon et de pré-embryon;
- la notion de recherche au sens de l'article 18 de la convention précitée;
- la notion de protection adéquate de l'embryon et du pré-embryon;
- les implications et les risques liés aux possibilités d'application de la biotechnologie moderne à l'égard de l'embryon humain;
- les implications et les modalités de la recherche scientifique sur l'embryon humain;

Plus précisément:

- l'acceptabilité des recherches en matière de thérapie génique somatique et de thérapie génique germinale;
- la distinction entre la thérapie génique germinale de correction et la thérapie génique germinale d'amélioration;
- la notion de «traitements à caractère eugénique» et de «traitements à caractère eugénique effectif»: limite entre les caractéristiques génétiques pathologiques et non pathologiques;
- la question de la nécessité et de l'acceptabilité de la création d'embryons destinés spécifiquement à la recherche;
- la question de la nécessité et de l'acceptabilité de l'utilisation des cellules souches embryonnaires à des fins thérapeutiques (clonage thérapeutique) et les alternatives à l'utilisation de telles cellules;
- les implications d'une initiative législative belge en la matière;

en dit op het gebied van de biologie, de geneeskunde en de gezondheidszorg, en inzonderheid met betrekking tot de ethische, sociale en juridische aspecten meer bepaald betreffende de eerbiediging van de rechten van de mens.»

De plenaire vergadering van het comité nam de vraag in overweging op 9 juli 2001 en vertrouwde de behandeling ervan toe aan de beperkte commissie 2001/1. Op haar vergadering van 17 oktober 2001 besliste de Commissie in een eerste advies te antwoorden op de vragen, aangeduid met een sterretje (zie hierboven); de vragen betreffende de embryonale stamcellen en het therapeutisch klonen zullen later behandeld worden.

## HOOFDSTUK I

### Inleiding

De problematiek van de onderzoeken op embryo's heeft in de loop van de laatste jaren veel aandacht gekregen zowel in de kringen van deskundigen als bij het grote publiek.

We herinneren eraan dat dit probleemgebied nauw verbonden is met de ontwikkeling in de jaren tussen 1960 en 1980 van de menselijke *in vitro* fertilisatie (IVF). Die leidde in 1978 tot de geboorte van Louise Brown, resultaat van een twaalftal jaar onderzoek op de menselijke soort door de Britten Edwards en Steptoe.

Voor de ontwikkeling van deze IVF werd in deze periode in nogal belangrijke mate een beroep gedaan op experimenten op embryo's, hoewel daarover in het algemeen geen regels bestonden. Maar met de publicaties van Trounson en Wood in 1980 werd het gebied van de IVF op beslissende wijze in de richting gestuurd van het onderzoek op embryo's *in vitro*. Tot op dat ogenblik immers kwamen de zeldzame successen die in de kliniek werden bereikt, tot stand binnen de spontane menstruele cyclus. Van dan af echter heeft het gebruik van gecontroleerde ovariële stimulatie geleid tot een toenemend aantal eicellen en dus ook tot het voortbrengen van overtallige embryo's, waarvan het statuut en de uiteindelijke bestemming het voorwerp uitmaken van de hedendaagse ethische debatten.

Indien de IVF beperkt was gebleven tot de behandeling binnen de spontane cyclus, met de afname van één eicel, de bevruchting in het laboratorium en de terugplaatsing in de baarmoeder binnen de 48 uur, dan zou het debat over dit onderzoek vermoedelijk niet de omvang gekregen hebben die het thans heeft.

Sinds de eerste publicaties van Trounson en Wood is het gebruik van het stimuleren van de ovaria een essentieel onderdeel gebleven van een succesvolle

et cela dans le domaine de la biologie, de la médecine et des soins de santé, en particulier en ce qui concerne les aspects éthiques, sociaux et juridiques, plus particulièrement en ce qui concerne le respect des droits de l'homme.»

Prise en considération en comité plénier du 9 juillet 2001, l'analyse de cette question a été confiée à la commission restreinte 2001/1. En sa réunion du 17 octobre 2001, la commission a décidé de s'attacher dans un premier avis à répondre aux questions suivies d'un astérisque dans la question reproduite ci-dessus; les questions portant sur les cellules souches embryonnaires ainsi que celles portant sur le clonage thérapeutique feront l'objet d'une analyse ultérieure.

## CHAPITRE I<sup>er</sup>

### Introduction

La problématique de la recherche sur l'embryon a pris ces dernières années une importance considérable tant dans les milieux spécialisés que dans le grand public.

Il faut se souvenir que cette problématique est intimement et directement liée au développement entre 1960 et 1980 de la fécondation *in vitro* humaine. Celle-ci a conduit, en 1978, à la naissance de Louise Brown, ce qui constituait le résultat de plus d'une décennie de recherches sur l'espèce humaine par les anglais Edwards et Steptoe.

Pour développer la Fécondation *in vitro*, le recours à l'expérimentation a été à l'époque relativement important bien que généralement non codifié. Néanmoins, c'est avec les publications des équipes australiennes de Trounson et Wood en 1980 que la Fécondation *in vitro* a pris une orientation décisive pour la recherche sur l'embryon humain *in vitro*: en effet, jusque là les rares succès obtenus en clinique l'auraient été en cycle spontané. Depuis lors, le recours à la stimulation contrôlée de l'ovulation a conduit au recueil d'un nombre de plus en plus élevé d'ovocytes et donc aussi à l'apparition d'embryons surnuméraires dont le statut comme le devenir font l'objet des débats éthiques actuels.

Nous pouvons supposer que si la Fécondation *in vitro* était restée liée à un traitement pratiqué en cycle spontané, avec le recueil d'un seul ovocyte, sa fécondation au laboratoire et son remplacement dans les 48 heures dans l'utérus, le débat sur la recherche aurait été nettement plus limité qu'aujourd'hui.

Depuis les publications princeps de Trounson et Wood, le recours à la stimulation des ovaires est resté un élément essentiel au succès du traitement malgré

behandeling, ondanks herhaalde pogingen in de jaren '80 en '90 om terug te keren tot de spontane cyclus.

De aanwezigheid van het menselijk embryo *in vitro* heeft een intens onderzoek op gang gebracht en dit vooral rond de technieken van behandeling van de onvruchtbaarheid: verbetering van de celculturen, ontwikkeling van de technieken van het invriezen van embryo's, met het oog op het bewaren van de overtalige embryo's, ontwikkeling van nieuwe technieken van medisch begeleide bevruchting en onder meer van ICSI, intracytoplasmatische sperma injectie.

Bij deze onderzoeksdomeinen moet de jongste jaren ('90) de ontwikkeling gevoegd worden van de preimplantatie-genetische-diagnostiek, die het genetisch onderzoek van embryo's *in vitro* mogelijk maakt, en ook die van de verlengde celcultuur tot aan het stadium van blastocyst, wat toegang geeft tot de stamcellen en zo het onderzoek mogelijk maakt van embryonale stamcellen.

Parallel met dit toegepast onderzoek werden studies op het getouw gezet in meer fundamentele domeinen die betrekking hebben op het inzicht in de mechanismen van de celdifferentiatie en/of het controleren van de expressie van het vroege embryonale genoom (genoomactivatie, -ontwikkeling, tot stand komen van het mechanisme van «*genomic imprinting*»).

De resultaten van dit onderzoek zijn vermoedelijk van essentieel belang om te begrijpen hoe sommige anomalieën die verband houden met chromosomale afwijkingen (zoals trisomie 21), ontstaan maar ook om vooruitgang te boeken op het terrein van de oncologie, aangezien definitieve versie 4 die essentieel te maken heeft met storingen van de celdifferentiatie.

Het is dus duidelijk dat het experimenteren met menselijk embryo's *in vitro* talrijke facetten vertoont, die tijdens het laatste kwart van de 20e eeuw een groot aantal onderzoekers hebben gestimuleerd.

## HOOFDSTUK II

### De stadia van de vroege embryogenese

#### 2.1. Woord vooraf

Naarmate de kennis op het gebied van de embryologie zich ontwikkelde, hebben de wetenschappers bepaalde momenten (of etappes) in het voortplantingsproces die zij opvallend vonden, met bepaalde termen bedacht in functie van de observatietechnieken waarover ze beschikten. Dat brengt er ons soms toe uit het oog te verliezen dat het voortplantingsproces en de embryologische ontwikkeling continu verlopen; «het leven» begint nooit, maar zet zich verder, van het individu naar zijn geslachtscellen of gameten,

plusieurs tentatives dans les années 80 et dans les années 90 de retour au cycle spontané.

La présence de l'embryon humain *in vitro* a généré une recherche intense, et ce principalement autour des techniques de traitement de la stérilité: amélioration des milieux de culture, développement des techniques de congélation embryonnaire destinées à préserver les embryons surnuméraires, développement des techniques de fécondation assistée (entre autre de l'ICSI).

À ces domaines de recherches, il convient d'ajouter plus récemment (dans les années 90) le développement du diagnostic génétique préimplantatoire permettant l'analyse génétique des embryons *in vitro* et le développement de la culture prolongées jusqu'au stade blastocyste, ouvrant ainsi la voie à la recherche sur les cellules souches embryonnaires.

Parallèlement à ces recherches pratiques, un certain nombre d'études ont été menées dans des domaines plus fondamentaux qui touchent à la compréhension des mécanismes de différenciation cellulaire et/ou de contrôle de l'expression du génome embryonnaire précoce (activation du génome, développement, installation du mécanisme d'«*imprinting génomique*»).

Ces données sont probablement essentielles pour comprendre à la fois un certain nombre d'anomalies liées aux troubles chromosomiques, comme la trisomie 21, mais aussi pour progresser dans le domaine de l'oncologie dans la mesure où celle-ci est fondamentalement concernée par les troubles de la différenciation cellulaire.

Il apparaît donc que l'expérimentation sur l'embryon humain *in vitro* comporte des multiples facettes qui ont mobilisé au cours du dernier quart du <sup>e</sup> siècle un grand nombre de chercheurs.

## CHAPITRE II

### Les stades de l'embryogénèse précoce

#### 2.1. Avertissement

Au fur et à mesure du développement des connaissances en embryologie, les scientifiques ont nommé certains moments (ou certaines étapes) du processus de la reproduction qui leur paraissaient remarquables en fonction des techniques d'observation à leur disposition. Cela nous conduit parfois à perdre de vue que le processus de reproduction et le développement embryologique sont des processus continus, la «vie» ne commençant jamais mais se transmettant d'un individu adulte à ses gamètes, des gamètes à

van de gameten naar het embryo, van het embryo naar het volwassen individu van de volgende generatie, en dat sinds het ontstaan van de mensheid. Men moet er echter ook attent op zijn dat dit procédé van naamgeving aan bepaalde momenten in het ontwikkelingsproces niet ideologisch neutraal is, zelfs al is men zich van dit aspect weinig of niet bewust. Indien men kan zeggen dat elke wetenschap verbonden is met de wijsbegeerte van haar tijdperk, dan moeten we daar rekening mee houden, zeker wanneer we het ethisch debat willen aanvangen. Zo is het geen toeval dat de Duitse wetgeving slechts de term embryo gebruikt vanaf de samensmelting van de pronuclei («embryo's» mogen immers niet worden ingevroren), dat de Franse wetgeving (die invriezen van embryo's wel toestaat) de term embryo gebruikt zodra de zaadcel en de eicel versmolten zijn en dat de Engelse wet de term «pre-embryo» invoert om de periode aan te duiden tussen het samensmelten van zaadcel en eicel tot aan de eerste anatomische aanloop tot het zenuwstelsel, die plaats vindt bij het embryo op de 14e dag na de bevruchting (binnen deze periode laat deze wet immers experimenten toe). Daar doen zich dus een aantal semantische problemen voor en we zullen een poging doen om die systematisch uiteen te zetten en vooral om de betekenis van de termen te preciseren.

## **2.2. De etappes van de bevruchting en de ontwikkeling van het embryo tot aan de innesteling**

### *2.2.1. De etappes van de bevruchting: van de ontmoeting van de gameten tot aan hun samensmelting*

Het samenkomen van zaadcel en eicel veronderstelt dat een volwaardig seksueel contact leidt tot het deponeren van zaadcellen in de diepte van de vagina: die zullen dan de genitale weg opklimmen, waarbij ze eerst geschift worden door het baarmoederslijmvlies en dan, na door de baarmoeder getrokken te zijn, verplaatsen ze zich verder, bij voorkeur via de eileider, naar de eicel, volgens een aantal mechanismen die tot op heden niet volledig zijn opgehelderd. Tijdens al deze stadia zal de zaadcel, door het contact met de genitale vochten van de vrouw, allerlei veranderingen ondergaan in haar metabolisme, haar beweging en ook in de samenstelling van haar celmembranen (het verschijnsel dat men «capacitatie» noemt) zodat de etappes van de samensmelting met de eicel gerealiseerd kunnen worden. De eicel van haar kant, wordt losgelaten door de eierstok onder invloed van een hormoon (luteïniserend hormoon, = LH), dat het barsten van de omgevende follikel veroorzaakt en tevens het proces van de meiose (genetische rijping) op gang brengt, dat slechts voltooid zal worden na de versmelting met de zaadcel. De trechter van de eileider is voorzien van haartjes die het aanzuigen van het vocht van de follikel bevorderen en zo de geovuleerde eicel opvangen. Het is in dit distale gedeelte van de

l'embryon, de l'embryon à l'individu adulte de la génération suivante, et ceci depuis l'aube de l'humanité. Mais il faut aussi percevoir que ce processus qui consiste à nommer certains moments de la reproduction n'est pas idéologiquement neutre même si cette influence est souvent peu ou pas consciente. S'il n'y a pas de science qui ne soit intimement liée à la philosophie de son époque, il est important lorsqu'on entre dans le débat éthique de tenter d'en tenir compte. Ce n'est pas par hasard que la législation allemande parle d'embryon seulement à partir de la fusion des pronuclei (les «embryons» ne peuvent toutefois pas être congelés), que la loi française (qui autorise la congélation des embryons) parle d'embryon dès la fusion entre le sperme et l'ovocyte, et que la loi anglaise introduit le terme de pré-embryon pour désigner la période (au cours de laquelle cette loi permet l'expérimentation) qui va de la fusion des spermatozoïdes et des ovocytes jusqu'à la première ébauche anatomique du système nerveux qui apparaît dans l'embryon au 14ème jour après la fécondation. Il y a donc là des problèmes de sémantique et nous allons tenter schématiquement de les exposer et surtout de préciser la signification des termes.

## **2.2. Les étapes de la fécondation et le développement embryonnaire jusqu'à l'implantation**

### *2.2.1. Les étapes de la fécondation: de la rencontre des gamètes à leur fusion*

La rencontre du spermatozoïde et de l'ovocyte («l'œuf») nécessite qu'un rapport sexuel complet permette de déposer des spermatozoïdes au fond vaginal: ceux-ci vont remonter la filière génitale en étant d'abord triés par le mucus cervical puis, après avoir traversé l'utérus ils seront transportés et attirés préférentiellement vers la trompe où se trouve l'ovocyte par plusieurs processus encore incomplètement élucidés. Pendant toutes ces étapes, au contact des fluides génitaux féminins, le spermatozoïde va modifier considérablement son métabolisme, son mouvement, mais aussi la composition de sa membrane cellulaire (le phénomène de la capacitation) pour devenir capable de réaliser les étapes de la fusion avec l'ovocyte. L'ovocyte, de son côté, est «lâché» par l'ovaire sous l'influence d'une hormone (l'hormone lutéinisante = LH) qui entraîne la rupture du follicule qui le contient et qui fait progresser en même temps «la méiose» (maturation génétique) qui ne sera achevée qu'après la fusion avec le spermatozoïde. Le pavillon de la trompe de Fallope dispose de cils qui propulsent le liquide du follicule et la trompe récupère ainsi l'ovocyte ovulé. C'est dans cette portion distale de la trompe que les étapes de la pénétration de l'ovocyte par le spermatozoïde vont avoir lieu (figure 1). La

eileider dat de verschillende etappes van het binnendringen van de zaadcel in de eicel plaats zullen vinden (figuur 1). Dit binnendringen van de zaadcel laat toe een aantal belangrijke momenten te onderscheiden, die schematisch voorgesteld worden in figuur 2.

Figuur 1 (zie annex): van de bevruchting naar de innesteling: *in vivo* (links); *in vitro* (rechts)(1).

De gecapaciteerde zaadcel zal zich stevig vasthechten aan de schil van de eicel (de zona pellucida), maar dit alleen als die «herkend» wordt als behorend tot dezelfde soort. Dit vasthechten doet het enzymenzakje dat zich op de kop van de zaadcel bevindt, openbarsten (de acrosoom reactie) en dank zij de samenwerking van die enzymen en de beweging van de zaadcel, zal die de zona pellucida doorboren om zo in de periovocytair ruimte te komen. Daar zal haar celmembraan fuseren met dit van de eicel en, bij de mens, zal de hele zaadcel (inclusief het flagellum) geïntegreerd worden in het cytoplasma van de eicel. Deze fusie zet een aantal mechanismen op gang:

— het weder opstarten van de meiose van de eicel die nu tot haar voltooiing komt dank zij het uitstoten van het tweede poollichaam, die de overtollige chromosomen van de eicel met zich meevoert.

— de degranulatie van de korreltjes, perifeer gelegen in de eicel, waarvan de inhoud zich uitstort in de ruimte rond de eicel en die door de zona pellucida te verharderen, zal beletten dat een tweede zaadcel binnendringt (het blokkeren van de polyspermie).

— door het contact met stoffen in het cytoplasma van de eicel, zal het DNA van de kern van de zaadcel zich decondenseren (opzwellen) als voorbereiding op de «vermenging» met de chromosomen van de eicel.

Figuur 2 (zie annex): de etappes van de bevruchting(2)

### 2.2.2. De etappes van de bevruchting: het zygotestadium en de anomalieën bij de bevruchting

Veertien tot achttien uur na de ontmoeting tussen de geslachtscellen, kan men deze etappe van de bevruchting (het stadium «zygote») gedurende enkele uren visualiseren (figuur 3); zo kan men aantonen dat de bevruchting plaats heeft gevonden en normaal is: de mannelijke en de vrouwelijke kernen zijn in het cytoplasma zichtbaar (de twee pronuclei), alsook de twee poollichaampjes, die duidelijk maken

pénétration du spermatozoïde comporte plusieurs grands moments schématisés dans la figure 2.

Figure 1 (voir annexe): de la fécondation à l'implantation: *in vivo* (à gauche); *in vitro* (à droite)(1).

Le spermatozoïde capacité va s'attacher fermement à l'enveloppe de l'œuf (la zone pellucide) si et seulement si il est reconnu comme de la même espèce — Cet attachement déclenche l'ouverture du petit sac à enzymes qui se trouve sur la tête du spermatozoïde (la réaction acrosomique) et c'est grâce à la combinaison de ces enzymes et du mouvement du spermatozoïde que celui-ci va traverser la zone pellucide pour arriver dans l'espace périoocytaire. Là, sa membrane cellulaire fusionne avec celle de l'ovocyte et, dans l'espèce humaine, tout le spermatozoïde (flagelle y compris) va être intégré dans le cytoplasme de l'ovocyte. Cette fusion déclenche plusieurs mécanismes:

— la reprise de la méiose de l'ovocyte qui est alors menée à son terme grâce à l'expulsion du deuxième globule polaire emmenant avec lui les chromosomes excédentaires de l'ovocyte;

— la dégranulation de petites structures de la périphérie de l'ovocyte qui s'ouvrent dans l'espace périvitellin et qui, en durcissant la zone pellucide, va empêcher la pénétration d'un deuxième spermatozoïde (le bloc à la polyspermie);

— au contact de substances présentes dans le cytoplasme de l'ovocyte, le DNA du noyau du spermatozoïde va se décondenser (gonfler) pour se préparer au «mélange» avec les chromosomes de l'ovocyte.

Figure 2 (voir annexe): les étapes de la fécondation(2)

### 2.2.2. Les étapes de la fécondation: le stade zygote et les anomalies de la fécondation

Quatorze à dix-huit heures après la rencontre des gamètes, on peut visualiser cette étape de la fécondation pendant quelques heures (figure 3) appelée usuellement le stade zygote, qui prouve que la fécondation a eu lieu et est bien normale: on visualise les noyaux mâle et femelle (les 2 pronuclei) dans le cytoplasme et les deux petits globules polaires qui indiquent une méiose complète. On peut à ce stade détecter un

(1) Englert Y., «Brochure d'information de la clinique de FIV», Hôpital Erasme, 1999, Université Libre de Bruxelles.

(2) Leroy F., Puissant F., Camus M., Englert Y.: Problems related to the laboratory part of treatment by *in vitro* fertilization and embryo transfer. *Ann Biol Clin* 1987; 45: 367-7.

(1) Englert Y., *Brochure d'information de la clinique de FIV*, Hôpital Erasme, 1999, Université Libre de Bruxelles.

(2) Leroy F., Puissant F., Camus M., Englert Y.: Problems related to the laboratory part of treatment by *in vitro* fertilization and embryo transfer. *Ann Biol Clin* 1987; 45: 367-7.



dat de meiose voltooid is. In dit stadium kan men een aantal anomalieën vaststellen die belangrijk zijn voor hetgeen volgt: de afwezigheid van bevruchting (geen pronuclei zichtbaar), de polyspermische bevruchting (meer dan twee pronuclei) of partenogenistische activatie (1 pronucleus).

Figuur 3 (zie annex): het zygotestadium bij de bevruchting

In geval van abnormale bevruchting kan verdere deling plaats vinden, maar dit zal tot abnormale embryo's leiden. In het geval van polyspermische bevruchting is er een teveel aan genetisch materiaal en de embryo's zullen zich niet meer dan enkele dagen ontwikkelen: men kent bij de mens geen inhoud van een miskraam en *a fortiori* geen geboorte met een dergelijke chromosomale samenstelling. In het geval van de parthenogenetische activatie spreekt men, wegens het ontbreken van mannelijk genetisch materiaal, van een parthenogenetisch embryo (of parthenoot), dat wel 46 chromosomen heeft (door verdubbeling van de chromosomen van de eicel), maar die komen alle voort van de moeder: ook deze embryo's zullen zich niet verder ontwikkelen, zeker niet verder dan het begin van de innesteling. Parthenogenese kan spontaan voorkomen [ze is zeldzaam bij zoogdieren maar komt frequenter voor bij meer primitieve dieren en er bestaat bij de mens een bijzondere vorm van tumor van de eierstok (het teratoom) die van parthenogenetische oorsprong is]; men kan ze echter ook induceren in het laboratorium. Het feit dat de parthenoten zich niet ontwikkelen, (hoewel ze het volledige aantal chromosomen hebben), werd bestudeerd en men heeft kunnen aantonen dat dit fenomeen te wijten is aan een biologische barrière die men «genomische imprinting» noemt: sommige chromosomen van vaderlijke en moederlijke oorsprong hebben een bepaalde markering die ervoor zorgt dat een normale ontwikkeling van het embryo slechts mogelijk is, als de chromosomen van beide seksen aanwezig zijn. Het fenomeen van de genomische imprinting is een recent beschreven fenomeen tijdens de seksuele voortplanting met meerdere implicaties voor de oncologie(1) vooral in de pediatrie en voor het ontstaan van een aantal tumoren (eierstoktumoren en specifieke tumoren van de zwangerschap nl mola hydatiforme en choriocarcinoom).

### 2.2.3. *De etappes van de bevruchting: de «vermenging» van het genetisch materiaal van de vader en de moeder en de eerste deling van het embryo*

Enkele uren na de observatie van het zygotestadium worden de twee pronuclei onzichtbaar onder

certain nombre de d'anomalies qui sont importantes pour leurs conséquences: l'absence de fécondation (pas de pronuclei visibles), la fécondation polyspermiq ue (plus de deux pronuclei) ou l'activation parthénogénétique (un seul pronucleus).

Figure 3 (voir annexe): stade zygote de la fécondation

En cas de fécondation anormale, la division peut se faire mais donnera des embryons anormaux. Dans le cas de la fécondation polyspermiq ue, par excès de matériel génétique, ces embryons ne se développeront pas au-delà de quelques jours, et on ne connaît pas dans l'espèce humaine de matériel de fausse-couche et à fortiori de naissance avec une telle formule chromosomique. Dans le cas d'absence de matériel génétique mâle, on parle d'embryon parthénogénétique (ou parthénote) qui comporte 46 chromosomes (par dédoublement du matériel ovocytaire) mais tous d'origine maternelle: ces embryons ne se développeront pas non plus au-delà tout au plus de l'implantation très précoce: la parthénogenèse peut être spontanée, [elle est rare chez les mammifères mais plus fréquente dans des espèces animales plus primitives et il existe, dans l'espèce humaine, une forme particulière de tumeur de l'ovaire (le tératome) qui est d'origine parthénogénétique] mais elle peut aussi être induite au laboratoire. Le fait que les parthénotes ne se développent pas (alors qu'ils ont le nombre complet de chromosomes) a été étudié et on a pu montrer que ce phénomène était dû à une barrière biologique appelée «l'imprinting génomique»: certains chromosomes paternels et maternels sont marqués de telle façon que le développement embryonnaire normal nécessite que les chromosomes des deux sexes soient présents. Le phénomène de l'imprinting génomique est une découverte récente d'un mécanisme de la reproduction sexuée qui a des multiples implications pour l'oncologie(1) particulièrement pédiatrique, et pour la compréhension de certaines tumeurs (tumeurs de l'ovaire et tumeurs particulières de la grossesse telles la môle hydatiforme et le choriocarcinome).

### 2.2.3. *Les étapes de la fécondation: le «mélange» des matériels génétiques paternels et maternels et la première division de l'embryon*

Quelques heures après l'observation du stade zygote, les deux pronuclei disparaissent à

(1) Ezzel C.: Genomic imprinting and cancer: *J NIH Research* 1994; 6: 53-59.

(1) Ezzel C.: Genomic imprinting and cancer: *J NIH Research* 1994; 6: 53-59.

microscopische waarneming. In feite zijn het de membranen van de twee pronuclei die worden opgelost zodat de chromosomen zich kunnen vermengen om een cel met 46 chromosomen te vormen. Dit fenomeen gaat samen met de eerste segmentatiedeling (eerste mitose) hetgeen verklaart dat men nooit één enkele bevruchte cel waarneemt met haar kern van 46 chromosomen: de vermenging van de chromosomen gaat gepaard met hun kopiëring in twee exemplaren (92 chromosomen) die elk een deel van het cytoplasma meenemen en zich splitsen in twee dochtercellen: dit tweecellig stadium vormt het einde van het bevruchtingsproces en het begin van het proces van celsegmentatie en -differentiatie dat in enkele maanden tijd zal leiden tot de vorming van een volwaardige foetus die voorzien is van het geheel van organen en functies die noodzakelijk zijn om onafhankelijk van het organisme van de moeder te overleven.

#### 2.2.4. *De etappes van de embryonale segmentatie tot aan de innesteling*

Deze etappes duren vijf tot zes dagen (figuren 4,5 en 6). Zodra het tweecellig stadium bereikt is (ongeveer 12 uur na dit van de zygote) gaat het embryo zich regelmatig delen zodat men een stadium van 4 cellen heeft op de tweede dag na het begin van de bevruchting, dan een stadium 8, 16, enz. Tussen het stadium van 32 en 64 cellen vormt het embryo een compacter geheel van cellen (ze zijn hechter met mekaar verbonden, daar waar ze tot dan toe eerder losse verbindingen hadden) zodat het stadium 'morula' bereikt wordt en, de vijfde dag, zich een eerste holte vormt binnenin het embryo: deze holte, het blastocoel, verdeelt de cellen in twee groepen met uiteenlopende bestemmingen. De meeste cellen bedekken de wand van het blastocoel en zullen de annexen vormen (moederkoek, extra-embryonale membranen); een minderheid van cellen vormen een groepje van 20 tot 30 cellen (de kiemknop) die aan de oorsprong zullen liggen van de foetus, maar die nog volledig ongedifferentieerd zijn. Dit stadium, van de blastocyst, is het laatste dat zich nog ontwikkelt binnen de zona pellucida, dus in dezelfde ruimte van ongeveer 130 micron (0,130 mm) waarbinnen de zygote zich bevond. Bij het vermenigvuldigen werden de cellen steeds kleiner en er zijn er een honderdtal op het ogenblik dat het embryo ontluikt (*hatching* in het Engels) tegen het einde van de vijfde dag of op de zesde dag na het begin van de bevruchting. Rond hetzelfde moment (zesde, zevende dag) zal het embryo, dat zich tijdens die dagen verplaatst heeft van het distale einde van de eileider tot aan de baarmoeder, zich moeten innestelen om een verbinding met het organisme van de moeder tot stand te brengen.

l'observation microscopique. En fait, ce sont les membranes des deux pronuclei qui se dissolvent pour permettre aux chromosomes de se mélanger pour reformer une cellule à 46 chromosomes. Ce phénomène est combiné avec la première division de segmentation (premier mitose) ce qui explique qu'on n'observe jamais une seule cellule fécondée avec son noyau à 46 chromosomes: le mélange des chromosomes est combiné à leur copie en deux exemplaires (92 chromosomes) qui se partagent le cytoplasme et se séparent en deux cellules filles: ce stade à deux cellules marque la fin du processus de fécondation et le début du processus de segmentation et de différenciation cellulaire qui va conduire en quelques mois à la formation complète d'un fœtus pourvu de l'ensemble des organes et des fonctions nécessaires à sa capacité de survivre indépendamment de l'organisme maternel.

#### 2.2.4. *Les étapes de la segmentation embryonnaire jusqu'à l'implantation*

Ces étapes durent 5 à 6 jours (figures 4, 5 et 6). Une fois atteint le stade deux cellules (environ 12 heures après le stade zygote) l'embryon va se diviser régulièrement pour donner un stade 4 cellules au 2<sup>e</sup> jour après le début de la fécondation, puis 8, etc. Au stade 32 à 64 cellules, l'embryon va compacter ces cellules (les coller plus étroitement les unes aux autres alors que jusque là leurs connexions étaient très lâches) pour former le stade morula et, le 5<sup>e</sup> jour, se forme la première cavité à l'intérieur de l'embryon: celle-ci, le blastocèle, sépare les cellules en deux groupes aux destinées distinctes: la grande majorité des cellules tapissent la paroi du blastocèle et vont donner les annexes (placenta, membranes extra-embryonnaires) alors qu'une minorité de cellules forment un petit amas de 20 à 30 cellules (le bouton embryonnaire) qui sera à l'origine du fœtus; ces cellules sont encore totalement indifférenciées. Ce stade, appelé stade blastocyste est le dernier qui se développe à l'intérieur de la zone pellucide, donc dans le même espace d'approximativement 130 microns où se trouve l'ovocyte. Les cellules se sont multipliées en devenant de plus en plus petites et il y en a une centaine au moment où l'embryon éclôt (*hatching* en anglais) vers la fin du cinquième ou au sixième jour après le début de la fécondation. C'est vers ce même moment (sixième-septième jour) que l'embryon, qui a transité de l'extrémité distale de la trompe jusque dans l'utérus pendant ces quelques jours, doit s'implanter pour établir une connexion avec l'organisme maternel.

Figuur 4 (zie annex): stadium II/stadium IV

Figuur 5 (zie annex): compact stadium van de morula

Figuur 6 (zie annex): Expanded blastocyst/  
Hatching blastocyst

### 2.2.5. Na de innesteling

Zodra ze zijn ingenesteld ontwikkelen de cellen van de wand van de blastocyst progressief dit actief interactiegebied met het moederlijk organisme dat noodzakelijk is voor het aanvoeren en afvoeren van de voedings- en afvalstoffen, vereist door de fantastische ontwikkeling van de cellen van de embryonale knop. Enkele van de 20 tot 30 cellen van de interne celmassa zullen nog een bijdrage leveren tot de ontwikkeling van de moederkoek; 7 dagen na de innesteling en 14 dagen na het begin van de bevruchting zullen de overige cellen een ronde platte schijf vormen (de kiemschijf) van een halve mm diameter, die bestaat uit ongeveer 2 000 cellen die over twee «kiembladen» verdeeld zijn. Dan begint de «gastrulatie», die in ongeveer 4 dagen de tweebledige structuur zal omvormen in een structuur met drie kiembladen van waaruit de grote groepen van organen van de foetus tot stand zullen komen(1): (zeer schematisch)

het eerste kiemblad («ectoderm») leidt tot de huid en het zenuwstelsel;

het tweede kiemblad («mesoderm») leidt tot de spieren, de botten, het vaatsysteem en het urogenitaal systeem

het derde kiemblad («endoderm») loopt uit op het spijsverteringsstelsel en het ademhalingsstelsel.

Een van de eerste tekenen van de gastrulatie (15e tot 16e dag) is het verschijnen van de primitiefstreep in de kiemschijf, die de aanloop betekent tot de vorming van de neurale buis, die aan de grondslag ligt van de hersenen en het ruggenmerg. Deze etappe betekent het einde van de mogelijkheid van het ontstaan van eenzijdige tweelingen en dus het begin van een onomkeerbare individualisering van het embryo. Dit ontwikkelingsproces (neurulatie) vangt aan op de 18e dag en eindigt op de 28e dag met de sluiting van het hoofd uiteinde van de neurale buis. Van dit ogenblik af zullen de hersenen, het ruggenmerg en de zenuwen zich verder ontwikkelen om dan later functioneel te worden. Dat is echter een langdurig proces dat slechts na de geboorte wordt afgesloten, wanneer de langste motorische zenuwen (die de spieren van de onderste ledematen bedienen) functioneel zullen worden. Pas enkele maanden na de geboorte zijn die zenuwen in die mate voltooid dat ze progressief het kind toelaten te gaan zitten en dan te lopen.

(1) Tuchman-Duplessis, H.: «Embryologie», deel 1, Masson et Cie Ed. Paris 1968.

Figure 4 (voir annexe): stade II/stade IV

Figure 5 (voir annexe): stade morula compacte

Figure 6 (voir annexe): Expanded blastocyst/  
Hatching blastocyst

### 2.2.5. Au-delà de l'implantation

Une fois implantées, les cellules de la paroi du blastocyste vont progressivement développer cette interface d'échange très actif avec l'organisme maternel nécessaire à assurer les apports et à évacuer les déchets qu'exige le développement fantastique des cellules du bouton embryonnaire. Les 20 à 30 cellules de la masse cellulaire interne vont encore contribuer en partie au développement placentaire; les autres auront formé, 7 jours après l'implantation et 14 jours après le début de la fécondation une zone plate et ronde (le disque embryonnaire) d'un demi millimètre de diamètre constituée de environ 2 000 cellules réparties en deux feuillets: commence alors la «gastrulation» qui en environ 4 jours va transformer la structure en deux feuillets en une structure en trois feuillets à partir desquels se constitueront les grands groupes d'organes du fœtus(1): très schématiquement)

le premier feuillet («ectoderme») donnera la peau et le système nerveux;

le deuxième feuillet («mésoderme») donnera les muscles, les os, les vaisseaux, le système urogénital;

le troisième feuillet («endoderme») donnera le tube digestif et l'arbre bronchique.

Un des premiers signes de la gastrulation (jour 15-16) est l'apparition de la ligne primitive dans le disque embryonnaire qui marque l'ébauche de la formation du tube neural, la structure à l'origine du cerveau et de la moelle épinière. Cette étape marque la fin de la possibilité de gémellité vraie pour l'embryon et marque ainsi le début de l'individualisation irréversible de l'embryon. Ce processus (neurulation) va débiter au 18<sup>e</sup> jour pour se finir au 28<sup>e</sup> jour par la fermeture de l'extrémité céphalique du tube neural. À partir de ce moment le cerveau, la moelle épinière et les nerfs vont progressivement se développer puis plus tard devenir fonctionnels, un long processus qui ne se terminera qu'après la naissance lorsque les plus longs nerfs moteurs (à savoir ceux des muscles des membres inférieurs) deviendront fonctionnels, seulement plusieurs mois après la naissance, et permettront progressivement au jeune enfant de s'asseoir et puis de marcher.

(1) Tuchman-Duplessis, H.: *Embryologie*, fascicule 1, Masson et Cie Ed. Paris 1968.

## HOOFDSTUK III

**Begripsdefinities**

Wie de discussie betreffende het «embryo *in vitro*» op het vlak van de principes ten gronde wil voeren, kan deze thematiek niet los zien van de meer algemene problematiek betreffende de menselijke reproductie en de ontwikkeling van een menselijk organisme tot aan de geboorte. Deze problemen kwamen vroeger al aan de orde naar aanleiding van de verspreiding van de moderne contraceptie en vooral van de abortus-kwestie; daarna werden ze geactiveerd door de ontdekking en het succes van de *in vitro* fertilisatie. Thans staat, in het kader van het stamcellenonderzoek, de vraag hoe men met embryo's om moet gaan, opnieuw centraal. Men zou geneigd kunnen zijn de vragen die ons gesteld worden te beperken tot het embryo *in vitro*, wegens het feit dat momenteel alleen experimenten op deze embryo's beoogd worden. Hierbij zou men echter op kunstmatige wijze het ethisch debat verengen. Embryo's *in vitro* vormen slechts één van de mogelijke stadia in de prenatale ontwikkeling van het menselijke organisme en men kan de principiële ethische discussie slechts dan grondig voeren wanneer ze op het geheel van die prenatale fasen betrekking heeft.

Daarom zijn een aantal leden van het Raadgevend Comité overtuigd dat het noodzakelijk is de vraag hoe wij ons tegenover het embryo en de foetus moeten gedragen, heel algemeen te behandelen, vooraleer we een concrete toepassing, bijvoorbeeld het onderzoek inzake stamcellen, kunnen beoordelen.

Deze thematiek werd in de ethische en juridische discussies betreffende de biomedische activiteiten vaak geformuleerd als een vraag naar «het statuut van het embryo en de foetus», en dit werd dan soms verder gepreciseerd als de vraag of men aan het embryo of de foetus in meerdere of mindere mate het statuut van persoon kan toekennen. Om verwarring in de discussies te vermijden lijkt het daarom van belang de betekenis van deze begrippen nader te onderzoeken.

**3.1. Statuut**

Men gebruikt soms de term «statuut» (bijvoorbeeld van het embryo) op zo'n wijze dat de indruk gewekt wordt dat het hier een eigenschap betreft die men door empirisch onderzoek (bijvoorbeeld van dat embryo) kan detecteren.

*3.1.1. Een aantal leden van het Raadgevend Comité vinden het daarom nuttig de hier volgende analyse van dit begrip voor te stellen.*

## CHAPITRE III

**Définition des concepts**

Quiconque veut entreprendre la discussion sur «l'embryon *in vitro*» en remontant aux principes de base ne peut se dispenser d'aborder plus largement la problématique de la reproduction humaine et du développement d'un organisme humain depuis son commencement jusqu'à sa naissance. Cette problématique est déjà apparue précédemment à la suite de la diffusion de la contraception moderne et surtout à propos de la question de l'avortement; ensuite elle fut réactivée par la découverte et le succès de la fécondation *in vitro*. Actuellement, dans le cadre des recherches sur les cellules souches, la question de l'attitude à adopter envers les embryons revient à nouveau au premier plan. On pourrait être tenté de limiter les questions qui nous sont posées à l'embryon *in vitro* en s'appuyant sur le fait que, pour le moment, seules des expérimentations sur de tels embryons sont envisagées. On ne ferait cependant par là que restreindre le débat éthique de manière artificielle. Les embryons *in vitro* ne constituent qu'un des stades possibles du développement prénatal de l'organisme humain. Or nous ne pouvons conduire en profondeur une discussion éthique sur les principes que si cette discussion porte sur l'ensemble des phases prénatales.

C'est pourquoi un certain nombre de membres du Comité sont convaincus qu'il est indispensable de traiter la question de nos attitudes envers les embryons et les fœtus humains sur un mode tout à fait général avant de porter un jugement sur une application pratique, par exemple sur des recherches concernant les cellules souches.

Dans les discussions éthiques et juridiques portant sur les activités biomédicales, cette thématique générale a souvent été formulée comme la question du «statut» de l'embryon et du fœtus. En outre, ceci a parfois été formulé comme la question de savoir s'il fallait leur reconnaître, ou non, ou dans quelle mesure, le statut de «personne humaine». Pour éviter la confusion dans les discussions, il semble donc important d'examiner de plus près la signification de ces concepts.

**3.1. Statut**

On utilise parfois le terme «statut» (par exemple de l'embryon) sur un mode qui crée le sentiment que ce statut serait une propriété qu'un examen empirique (par exemple de tel embryon) permettrait de détecter.

*3.1.1. Certains membres du Comité estiment nécessaire, pour cette raison, de proposer l'analyse suivante de ce concept.*

De term «statuut» (Fr. statut, E. status, D. Status/Stand) dateert in zijn huidige brede betekenis uit de 20e eeuw(1).

Deze brede betekenis werd vooral ontwikkeld binnen de sociologie (Weber, Linton). Het was de bedoeling de positie van een individu te karakteriseren binnen het sociaal netwerk, in verband met de dimensies «macht», «invloed» en «aanzien», los van de strikt «juridische status» of van de omvangrijker mschrijving «klasse».

Deze «status» (statuut) wordt bepaald door de relaties van het individu binnen het sociaal geheel en deze hangen zelf af van de erkenning door de anderen. (Je bent bijvoorbeeld alleen «rijk», als de gemeenschap je eigendomsrechten erkent.).

Hoewel de term «statuut» ook gebruikt wordt in verband met onderlinge relaties tussen niet menselijke wezens, willen we ons in de huidige context tot het menselijke domein beperken.

De definitie luidt dan als volgt: «Het statuut van een entiteit E is de positie ervan ten overstaan van een groep of een gemeenschap van mensen, in functie van de relaties die tussen E en die mensen bestaan. Dit statuut komt tot uiting in de wijze waarop E en die omgeving zich tegenover elkaar zullen gedragen en het wordt bepaald door de gevoelens, de attitudes die ze bij elkaar opwekken, en, op langere termijn door de waarden en normen die bij de betrokkenen leven(2).»

Afhankelijk van de aard van de vermelde relaties, en de gedragingen en gevoelens die ermee gepaard gaan, maakt men vooral een onderscheid tussen het socio-economische, het juridische en het ethische statuut. Dit laatste beïnvloedt de ethisch relevante gedragingen en gevoelens die men tegenover de bedoelde entiteit moet vertonen.

Het statuut van een entiteit is dus niet een kenmerk dat rechtstreeks uit de natuurwetenschappelijk vaststelbare eigenschappen ervan voortvloeit, maar hangt af van de (min of meer bewuste) gedragingen en attitudes, waarden en normen, of van een bewuste consensus of meerderheid binnen een gemeenschap.

Het juridisch statuut wordt bepaald door wetten of jurisprudentie. Het socio-economisch statuut hangt grotendeels af van de positie die men inneemt in de

Dans sa large signification actuelle, le terme «statut» (néerl. statuut, ang. status, all. Status/Stand) date du 20<sup>e</sup> siècle(1).

Cette signification élargie fut développée principalement à l'intérieur de la sociologie (Weber, Linton). L'intention était de caractériser la position d'un individu à l'intérieur du réseau social, par rapport aux dimensions de «pouvoir», «influence» et «considération», indépendamment du strict «statut juridique» ou de la description plus large du concept de «classe».

Ce statut est déterminé par les relations de l'individu au sein de l'ensemble social, celles-ci dépendant elles-mêmes de la reconnaissance par les autres. (Vous n'êtes par exemple «riche» que si la communauté vous reconnaît des droits de propriété).

Bien que le terme «statut» soit également utilisé pour caractériser les rapports mutuels entre des êtres non humains, nous nous limiterons ici au domaine humain.

On peut dès lors proposer la définition suivante: «Le statut d'une entité E est sa position face à un groupe ou une communauté de personnes, en fonction des relations qui existent entre E et ces personnes. Ce statut se manifeste par la manière dont E et cet entourage vont se conduire l'un envers l'autre. Il est caractérisé par les sentiments et les attitudes qu'ils suscitent entre eux, et sur le long terme, par les valeurs et les normes qu'ils vivent(2).»

En fonction de la nature des relations mentionnées, et des attitudes et sentiments qui les caractérisent, on distingue surtout le statut socio-économique, le statut juridique et le statut éthique. Ce dernier vise les conduites et sentiments éthiques que l'on manifeste envers l'entité concernée.

Le statut d'une entité n'est donc pas une caractéristique qui découle directement des propriétés qu'on peut en établir scientifiquement, mais il est défini par des attitudes et sentiments, des valeurs et des normes (plus ou moins conscients), ou par un consensus conscient ou une majorité à l'intérieur d'une société.

Le statut juridique est déterminé par les lois et la jurisprudence. Le statut socio-économique dépend en majeure partie de la position que l'on occupe dans la

(1) Aanvankelijk verwees het Latijnse woord «status» naar een wettelijke toestand gekenmerkt door rechten en plichten; hiervoor werd in het Nederlands de term «staat» gebruikt (burgerlijke —, huwelijkse; vergelijk: «état civil, — marié, civil status, marital —, Zivilstand, Ehestand). De uitbreiding naar een meer algemene (aanvankelijk sociaal-economische) betekenis vindt men reeds bij Stuart Mill (1848): «*the status of a day-labourer*».

(2) Voorbeelden: «Het statuut van first lady in de VS»; «het statuut van drugsverslaafde»; «Het statuut van beschermd dier in de Belgische wetgeving op de dierenbescherming»; «Het statuut van statenloze».

(1) Originellement le mot latin «status» désignait une situation légale définie par des droits et des devoirs. On emploie pour cela en Néerlandais le terme «staat» (burgerlijke-, huwelijkse-, à comparer avec: «état civil, marié. — civil status, marital-, Zivilstand, Ehestand). On trouve une extension vers une signification plus large (au départ socio-économique) déjà chez Stuart Mill (1848): «*the status of a day-labourer*».

(2) Exemples: le statut de first lady aux États-Unis, «le statut du toxicomane», «le statut de l'animal protégé dans le droit belge sur la protection des animaux», «le statut de l'apatride».

economische productie- en transactieprocessen, en van de financiële situatie.

Betreffende het ethisch statuut suggereren veel gegevens dat ook hier maatschappelijke factoren een wezenlijke rol spelen, met het gevolg dat zo'n statuut door historische en/of culturele omstandigheden bepaald is. (Zo zijn de statuten van slaaf of lijfeigene nagenoeg verdwenen en ook het huidige statuut van de fabrieksarbeider verschilt grondig van dit van de 19e eeuw.)

Het is een boeiende vraag in welke mate en door welke invloeden al deze types van statuut verschillen en evolueren naargelang van de culturen en periodes. De leden van het Comité die deze definitie voorstellen, loochenen het filosofische en wetenschappelijk belang van deze vragen niet, maar beklemtonen vooral dat binnen een bepaalde cultuur of periode, het statuut van een entiteit op de eerste plaats een maatschappelijk gegeven is, dat essentieel samenhangt met de attitudes van de mensen tegenover die entiteit. Hierbij betwist men niet de rol van de eigen kenmerken van die entiteit bij het ontstaan van de attitudes, maar men maakt een onderscheid tussen het statuut zelf en de oorzaken die het ontstaan van het statuut beïnvloeden; deze laatste zijn meestal het resultaat van een interactie tussen de eigenschappen van die entiteit en de attitudes en waardeschalen van de betrokken mensen. De interactie tussen de eigen karakteristieken van het menselijk embryo enerzijds en het waardeoordeel en het moreel aanvoelen anderzijds, komt uitvoerig ter sprake in het hoofdstuk IV van dit advies. Daar worden immers enkele belangrijke opvattingen besproken betreffende de vraag welke criteria bepalend zijn en doorslaggevend bij het toekennen van een ethisch statuut aan het menselijk embryo.

*3.1.2. Andere leden van het Comité* kunnen het niet volledig eens zijn met de opvattingen hierboven ontwikkeld over het ethisch statuut van een bepaalde entiteit binnen een mensengemeenschap. Ze vinden dat men een onderscheid moet maken tussen, enerzijds het feitelijk ethisch statuut van een entiteit (mens, embryo, ...) en anderzijds sommige ethische waarden die zij als essentieel, transcultureel en universeel beschouwen. In hun visie hangen deze universele waarden samen met de menselijke natuur en zijn ze niet het eenvoudig resultaat van een consensus of een meerderheidsakkoord. Deze leden zijn van mening dat, ook al is het mogelijk dat een bepaalde maatschappij die of die waarden niet erkent, deze toch bestaan als een voorwaarde van menselijkheid. Bijvoorbeeld, het is niet omdat sommige maatschappijen genocide hebben aanvaard, dat die een positieve ethische waarde vertegenwoordigt.

Daarbij dringt zich uiteraard de vraag op hoe deze universele waarden gevonden en omschreven kunnen worden.

production et les transactions économiques, et de la situation financière.

En ce qui concerne le statut éthique beaucoup d'éléments suggèrent qu'ici aussi des facteurs de société jouent un rôle essentiel, avec pour conséquence que ce statut est déterminé par des circonstances historiques et culturelles. (Ainsi les statuts de l'esclave ou du serf ont pratiquement disparu. Ou encore, le statut de l'ouvrier diffère profondément aujourd'hui de ce qu'il était au 19<sup>e</sup> siècle).

Savoir dans quelle mesure et selon quelles influences ces types de statuts évoluent selon les périodes et cultures est une question fort intéressante. Les membres du Comité qui soutiennent la définition proposée ne nient pas l'importance philosophique et scientifique de ces questions, mais insistent sur le fait que, à l'intérieur d'une culture donnée à un moment donné, le statut d'une entité est d'abord un fait social qui dépend essentiellement des attitudes des gens envers elle. Disant ceci, on ne met pas en doute le rôle des caractéristiques propres à cette entité dans l'apparition de ces attitudes. On fait une différence entre le statut comme tel, et les causes qui ont influencé l'apparition de ce statut. Ces dernières sont le plus souvent le résultat d'une interaction entre les caractéristiques propres à l'entité et les attitudes et échelles de valeurs des personnes concernées. L'interaction entre les caractéristiques propres à l'embryon, d'une part, les jugements de valeur et les sentiments moraux de l'autre est exposée de manière détaillée au chapitre IV du présent avis. Quelques conceptions importantes y sont en effet discutées sur la question de savoir quels critères sont déterminants pour reconnaître un statut éthique à l'embryon.

*3.1.2. D'autres membres du Comité* ne partagent pas entièrement les vues développées ci-dessus sur le statut éthique d'une entité donnée dans une communauté humaine. Ils estiment qu'il faut faire la distinction entre, d'une part, le statut éthique de fait d'une entité (être humain, embryon, par exemple) et, d'autre part, certaines valeurs éthiques en tant qu'elles sont essentielles, transculturelles et universelles. À leurs yeux ces valeurs universelles tiennent à la nature de l'être humain et ne sont pas le simple résultat d'un consensus ou d'un accord de majorité. Ces membres estiment que, si telle société peut bien ne pas respecter en fait telle ou telle de ces valeurs, elles n'en existent pas moins comme condition d'humanité. Par exemple, ce n'est pas parce que certaines sociétés ont accepté des génocides que ceux-ci représentent une valeur éthique positive.

La question se pose évidemment dès lors de définir par quels moyens seront dégagées et définies ces valeurs universelles.

Voor sommigen, die zich bijvoorbeeld terugvinden in het erfgoed van Kant (of andere filosofen), staat het reflecterend rationeel filosofisch denken toe dergelijke waarden te erkennen op basis van de rationaliteit van de menselijke geest. Bijvoorbeeld, de uitspraak volgens dewelke de menselijke persoon altijd tevens moet beschouwd worden als doel op zichzelf, en nooit als louter middel, kan worden voorgehouden als universeel geldend, ongeacht de vraag of een bepaalde concrete maatschappij die waarde erkent of niet.

Anderen vinden dat ze het universeel karakter van bepaalde ethische stellingen kunnen baseren op hun godsdienstige overtuigingen. Dit is bijvoorbeeld het geval voor de katholieke kerk en voor sommige christelijke kerken, die een absolute waarde toekennen aan «het menselijk leven vanaf zijn natuurlijk begin», waarbij ze ervan uitgaan dat het leven gewild is en geschonken wordt door God: de mens kan er dus niet over beschikken.

Nog anderen, die een stroming volgen die dichter staat bij de fenomenologie en bij de menswetenschappen, achten het mogelijk sommige waarden als universeel te poneren op basis van onderzoek op het gebied van de geschiedenis, de psychologie en de sociologie. Zij beschrijven zo de taboe van de moord en soms die van de incest, als constitutieve voorwaarden van het psychisme en van de mensenmaatschappij. Wat betreft de taboe van de moord, de meest fundamentele, daarvan onderstrepen ze niet in de eerste plaats het negatief aspect, dat voor de hand ligt, namelijk het verbod medemensen van dezelfde maatschappij te doden. Zij vinden er vooral een universele positieve waarde in: iedere mens moet het leven van zijn medemensen aanvaarden en hen zelfs een «goed leven» (Ricœur) toewensen. Zij zien in deze universele waarde de grondslag van de sociale bindingen, die de mensen ertoe gebracht hebben culturen en beschavingen op te bouwen.

Degenen die deze positie verdedigen beschouwen de menselijke maatschappijen als opgenomen in een historisch proces van vooruitgang, niet alleen op wetenschappelijk, maar ook op ethisch vlak. Zij gaan ervan uit dat de mens in staat is langzamerhand een beter begrip te krijgen en een betere toepassing tot stand te brengen van de ethische waarden die noodzakelijk zijn om het welzijn van de individuen en de ordening van de maatschappij te garanderen. Zij onderstrepen bv. dat de menselijke maatschappijen stilaan gekomen zijn tot het veroordelen van de slavernij, tot de erkenning van de gelijkheid van man en vrouw, van de gelijkwaardigheid van alle mensen, van de noodzaak om de zwaksten te helpen, enz.

De leden van het Comité die op deze wijze de idee verdedigen van het bestaan van universele ethische waarden, gaan er niet van uit dat de instemming van een meerderheid binnen een maatschappij alleen volstaat om de positieve waarde te garanderen — in ver-

Pour certains, qui se situent dans la ligne de Kant (ou d'autres philosophes), la réflexion philosophique rationnelle permet de proposer de telles valeurs sur la base de la rationalité de l'esprit humain. Par exemple, la proposition selon laquelle la personne humaine doit toujours être traitée en même temps comme une fin et jamais simplement comme un moyen, est avancée comme une proposition de valeur universelle indépendamment du fait que la société la respecte ou non.

D'autres estiment pouvoir fonder le caractère universel de certaines propositions éthiques sur leurs convictions religieuses. C'est par exemple le cas de l'Église catholique ou de certaines églises chrétiennes qui accordent une valeur absolue à la vie humaine, de son commencement à son terme naturel, en se fondant sur la conviction que la vie est voulue et donnée par Dieu. L'homme n'en dispose donc pas.

D'autres encore, dans un courant plus phénoménologique et plus proche des sciences humaines, estiment possible de définir certaines valeurs comme universelles à partir d'études historiques, psychologiques et sociologiques. Ils décrivent ainsi souvent le tabou du meurtre et parfois même celui de l'inceste comme des conditions constitutives du psychisme et des sociétés humaines. En ce qui concerne la tabou du meurtre, le plus fondamental, ils n'en soulignent pas d'abord l'aspect négatif, assez évident, d'interdit de tuer son semblable entre membres d'une même société. Ils y lisent une valeur universelle positive: tout humain est tenu d'accepter la vie de ses co-humains et même de leur désirer une «bonne vie» (Ricœur). Ils voient dans cette valeur universelle le fondement du lien social qui permet aux humains de construire des cultures et des civilisations.

Les tenants de cette position considèrent les sociétés humaines comme engagées dans un processus historique de progrès, non seulement scientifique, mais aussi éthique. Ils estiment ainsi que l'être humain est capable de mieux comprendre et de mieux appliquer, progressivement, les valeurs éthiques nécessaires à la structure et au mieux-être des individus et des sociétés. Ils soulignent, par exemple, que les sociétés humaines ont peu à peu condamné l'esclavage, reconnu l'égalité des femmes et des hommes ainsi que celle de tous les humains, la nécessité d'aider les plus faibles, etc.

Les membres du Comité qui se rattachent ainsi à l'idée qu'existent des valeurs éthiques universelles ne pensent pas que le seul accord d'une majorité au sein d'une société soit suffisant pour garantir la valeur positive — quant au bien-être humain — de toute

band met het menselijk welzijn — van om het even welke ethische regel, of om het even welk wetsvoorstel dat deze maatschappij zou aanvaarden via een meerderheid of een consensus op een bepaald moment van haar geschiedenis. Zij vinden dat de wetgever en de wetten die hij uitvaardigt, blijk moeten geven van een pedagogische bekommernis: de vooruitgang van het geheel van de maatschappij in de richting van een bewustwording en een betere realisatie van deze universele waarden.

Deze universele waarden kunnen hun uitdrukking vinden zowel door gevoelens en handingen die algemeen worden begrepen en gedeeld, als onder de vorm van eerder abstracte algemene beginselen. Her reële probleem bestaat erin men moet pogen dit te laten samenvallen met de concrete beslissingen. Deze laatste vraagen de actieve inbreng van een groot aantal elementen: politieke, economische, wetenschappelijke, sociologische, relationele, cultureel symbolische, enz. Dit heeft tot gevolg dat het in feite moeilijk is op lange termijn de ethische gevolgen te voorzien van beslissingen die hier en nu noodzakelijk zijn.

### **3.2. Statuut van het embryo**

In het natuurwetenschappelijke vertoog beschrijft men hoe een eicel na de bevruchting door een zaadcel een aantal delingen en andere ontwikkelingen doorloopt. In verband met de menselijke reproductie noemt men bij conventie dat wat zich tot de 56e dag ontwikkelt, het embryo en dat wat vanaf de negende week tot aan de bevalling groeit, de foetus; soms noemt men een embryo tot 14 dagen een pre-embryo, maar de zinvolheid van het gebruik van deze term wordt betwist.

We moeten opmerken dat vanaf het ontstaan en de rijping van de gameten tot aan de geboorte een continue ontwikkeling plaats vindt. Hierbinnen maakt men, zoals in iedere wetenschap, indelingen op basis van het tot uiting komen van bepaalde karakteristieken of het versnellen van bepaalde processen. Het is methodologisch echter niet verantwoord deze indelingen over te dragen op een ander type van vertoog, ethisch of juridisch, zonder een grondige argumentatie van ethische of juridische aard.

De strikt wetenschappelijke benadering van die opeenvolgende stadia kan op zichzelf geen ethisch evaluatieve of normatieve termen bevatten: beschrijvingen van de ontwikkeling van het embryo van een muis, van een chimpansee of van een mens, zullen wel verschillen vertonen, maar die zijn alleen gebaseerd op objectief vaststelbare gegevens. Voor de wetenschap als zodanig bestaat het enig wezenlijk verschil tussen die embryo's in het feit dat ze van een verschillende soort zijn.

Mensen, en meer bepaald ook wetenschapsmensen, maken deel uit van een menselijke maatschappij

règle éthique ou proposition de loi que cette société accepterait via une majorité ou un consensus à un moment donné de son histoire. Ils pensent que le législateur et les lois qu'il émet doivent aussi manifester un souci pédagogique: celui de faire progresser l'ensemble de la société vers la prise de conscience et la meilleure réalisation de ces valeurs universelles.

Ces valeurs universelles s'expriment tantôt par des sentiments et des attitudes aisément comprises et partagées, tantôt par des principes généraux relativement abstraits. La difficulté réelle consiste à faire coïncider cela avec des décisions concrètes. Ces dernières mobilisent un grand nombre d'éléments: politiques, économiques, scientifiques, sociologiques, relationnels, culturels symboliques, etc. Il en résulte qu'il est effectivement difficile de prévoir toutes les conséquences éthiques à long terme de décisions cependant nécessaires hic et nunc.

### **3.2. Statut de l'embryon**

Dans le discours des sciences de la nature on décrit comment un ovule après avoir été fécondé par un spermatozoïde, connaît un certain nombre de divisions et de développements. En ce qui concerne la reproduction humaine on nomme par convention ce qui se développe jusqu'au 56<sup>e</sup> jour l'embryon, et ce qui se développe de la neuvième semaine jusqu'à la naissance, le fœtus. Pour l'embryon jusque 14 jours, on utilise parfois le terme de pré-embryon, mais le gain de signification lié à cet usage est contesté.

Il faut remarquer qu'à partir de l'apparition et de la maturation des gamètes jusqu'à la naissance a lieu un développement continu dans lequel, comme dans toute science, on opère des divisions sur base de l'apparition de certaines caractéristiques ou de l'accélération de certains processus. Mais il n'est pas méthodologiquement correct de transposer ces divisions vers un autre type de discours, éthique ou juridique, sans y apporter une justification fondée en éthique ou en droit.

En effet l'approche strictement scientifique de ces différents stades ne contient en elle-même aucun terme éthique évaluatif ou normatif: les descriptions de l'embryon de souris, du chimpanzé, de l'homme, montreront des différences, mais celles-ci sont basées seulement sur des données objectives. Pour la science comme telle, la seule différence entre ces embryons tient à ce qu'ils sont d'espèces différentes.

Mais les humains (et en ce notamment les hommes de science) font partie d'une communauté qui peut,



en die maatschappij kan wel in een ethische of juridische context een uiteenlopend statuut toekennen aan embryo's van mensen tegenover die van andere dieren. Indien dit het geval is zal ook de onderzoeker, die als mens niet neutraal kan blijven, daarmee rekening moeten houden in zijn gedragingen en attitudes tegenover het menselijk embryo.

De leden van het Raadgevend Comité die van oordeel zijn dat het statuut van embryo en foetus maatschappelijk bepaald is, zien hiervan een bevestiging in het feit dat bij historische en culturele vergelijking uiteenlopende stellingnamen naar voren komen. Vaak hebben die in een eerste benadering betrekking op de vraag of en in welke mate het menselijk embryo of de foetus deel hebben aan het statuut dat aan menselijke personen toekomt. Deze leden steunen hun overtuiging op een historische analyse (zie kaderartikel).

*Bondig historisch overzicht van de attitudes die samenhangen met het statuut van het embryo en de foetus*

Hoewel de vergelijkende studie van culturen en godsdiensten interessante gegevens kan verschaffen, lijkt het vooral nuttig het statuut van embryo en foetus te belichten in die culturen die op de onze een invloed hebben uitgeoefend. Bepaalde spontane attitudes binnen onze bevolking kunnen immers door deze voorgeschiedenis bepaald zijn.

In het Oude Nabije Oosten werd de ongeboren vrucht als een object beschouwd (de waarde was iets minder dan die van een ploeg).

Dat was ook het geval in de Bijbel: Ex. 21, 22-23. Deze passus is de enige die expliciet voor het statuut van embryo en foetus relevant is. Ze heeft dan ook eeuwenlang een beslissende invloed uitgeoefend. Dat blijkt onder uit de Joodse traditie zoals die bijvoorbeeld in Talmud tot uiting komt: de overwegende opvatting is die welke het statuut van mens aan het embryo en de foetus ontzegt. Ook nog bij Maimonides (12e eeuw) krijgt de foetus pas het statuut van mens (en is foeticide dus verboden) zodra bij de bevaling het hoofd te voorschijn gekomen is.

Vermoedelijk werkt dezelfde invloed nog na in de Arabisch-islamitische cultuur; zo schrijft onder andere Avicenna (11e eeuw) naast contraceptieve, ook abortieve middelen probleemloos voor.

Bij de Grieken en de Romeinen moest de vader het pasgeboren kind aanvaarden (tollere liberum) vooraleer men het in de mensenmaatschappij opnam; vergelijkbare gebruiken bestonden in veel andere culturen. Ook hier lijkt dus geen bijzonder statuut van embryo's en foetussen te bestaan.

In de Griekse filosofie ontstaat bij Aristoteles, onder invloed van zijn onderscheid tussen «materie»

dans un contexte éthique ou juridique reconnaître à l'embryon humain un statut différent de celui des autres animaux. Si tel est le cas, le chercheur, qui comme humain ne peut rester neutre, devra aussi en tenir compte dans ses conduites et attitudes envers l'embryon humain.

Les membres du Comité consultatif qui sont d'avis que le statut de l'embryon et du fœtus est déterminé par la société en trouvent une confirmation dans le fait que les comparaisons historiques et culturelles révèlent des prises de position divergentes. Souvent celles-ci concernent en première approximation la question de savoir si ou dans quelle mesure les embryons ou les fœtus reçoivent un statut semblable à celui des personnes humaines. Ces membres fondent leur conviction sur une analyse historique (voir texte encadré).

*Bref aperçu historique des attitudes liées au statut de l'embryon et du fœtus*

Quelque soit l'intérêt des éléments que peut apporter l'étude comparée des cultures et des religions, il paraît surtout utile de rappeler les statuts de l'embryon et du fœtus dans les cultures qui ont exercé une influence sur la nôtre. Certaines attitudes spontanées dans nos populations peuvent encore être déterminées par cette histoire.

Dans l'ancien Proche Orient, le fruit non né était considéré comme un objet (sa valeur était un peu moindre qu'une charrue).

C'était aussi le cas dans la Bible: Ex. 21, 22-23. Ce passage est le seul qui soit explicitement pertinent quant au statut de l'embryon et du fœtus. Il a de la sorte joué un rôle décisif pendant des siècles. Cela ressort entre autre de la tradition juive telle qu'elle s'exprime, par exemple dans le Talmud: la position prépondérante est celle qui refuse le statut humain à l'embryon et au fœtus. Encore chez Maimonide (12<sup>e</sup> siècle) le fœtus n'acquiert le statut humain (et le foeticide est donc interdit) qu'au moment où, à l'accouchement, la tête est devenue visible.

Apparemment la même influence joue dans la culture arabo-islamique: ainsi Avicenne (11<sup>e</sup> siècle) prescrit-il sans problème des moyens abortifs à côté de moyens contraceptifs.

Chez les Grecs et les Romains, le père devait accepter l'enfant nouveau-né (tollere liberum) avant qu'on l'accueille dans la communauté humaine; de semblables usages ont existé dans de nombreuses cultures. Il ne semble donc pas exister de statut particulier pour l'embryon ou le fœtus.

Dans la philosophie grecque apparaît chez Aristote, sous l'influence de sa distinction entre «forme»

en «vorm», de vraag wanneer het embryo «vorm» krijgt, «bezield» wordt (na 40 dagen bij een jongen, na 90 dagen bij een meisje). Deze benadering ligt aan de grondslag van een verschillend statuut tussen een gevormde en een niet gevormde foetus: hoewel Aristoteles (zoals Plato) in bepaalde gevallen abortus aanvaardt, raadt hij die bij een bezield embryo af. De Stoïcijnse filosofie daarentegen ontkende een eigen statuut van de foetus.

Deze laatste stellingname beïnvloedde vermoedelijk het Romeins recht, dat het embryo (en de foetus) als een onderdeel van de moeder beschouwt (*mulieris portio est vel viscerum*). De rechten van een kind (bijvoorbeeld erfrecht) worden wel berekend vanaf de conceptie, maar onder voorwaarde dat het levend en levensvatbaar geboren is.

De bovenvermelde passus (Exodus, 21, 22-23) had ook op het Christendom een beslissende invloed, weliswaar via de Griekse vertaling ervan in de Septuagint (3e-2e eeuw voor Christus). Onder Aristotelische invloed werd in deze vertaling een onderscheid gemaakt tussen een ongevormde en een gevormde foetus (*exeikonismenon*): in het eerste geval wordt bij abortus een vergoeding betaald, in het tweede volgt de doodstraf.

Weliswaar vindt men in het Nieuwe Testament geen aanduidingen betreffende het statuut van het embryo of de foetus (dit wordt door de meerderheid van de deskundigen — ook katholieke — bevestigd) maar toch ontstaat reeds vroeg (begin eeuw) een radicale afwijzing van contraceptie en abortus, namelijk in de *Didachè* en de Brief van Barnabas.

Zo ontstond een dubbele traditie. (a) Die waarin men, onder invloed van deze beide teksten, niet alleen abortus, maar ook contraceptie als moord beschouwde. Hier werd dan ook geen onderscheid gemaakt tussen vroege of late vrucht. (b) Onder invloed van de Septuagint-vertaling voorzag men voor een foetus *informis* (tot 40 dagen) geen bijzonder statuut: de straffen bij abortus waren dezelfde als voor contraceptie, maar voor abortus na deze periode (foetus *formatus*) golden dezelfde straffen als voor moord. In het Oosten had, onder invloed van Basilius, vooral de eerste opvatting invloed; in het Westen kreeg, via de interpretatie van Augustinus en Hieronymus, de tweede het overwicht. Dit werd in het kanoniek recht bevestigd door het *Decretum Gratiani* (1140) en in de theologie door Petrus Lombardus (1154). In 1588 poogde paus Sixtus V opnieuw het eerste principe (a) door te drukken, maar reeds in 1590 herriep paus Gregorius XIV dit standpunt en keerde terug naar het principe (b). Slechts in 1869 schafte de Kerk het onderscheid tussen foetus *informis* en foetus *formatus* af.

Uit deze merkwaardige ontwikkeling mag men niet afleiden dat het vroege embryo niet beschermd werd — zowel contraceptie als abortus waren immers ver-

et «matière», la question de savoir quand l'embryon reçoit sa «forme», son «âme» (après 40 jours pour le garçon, après 90 jours pour la fille). Cette approche est au fondement de la différence de statut entre un fœtus «formé» ou «non formé»: bien qu'Aristote (comme Platon) accepte l'avortement dans certains cas, il le déconseille pour un embryon «formé», «animé». La philosophie stoïcienne, par contre, ne reconnaissait pas un statut particulier au fœtus.

Cette dernière position influença apparemment le droit romain qui considérait l'embryon (et le fœtus) comme une partie de la mère (*mulieris portio est vel viscerum*). Les droits de l'enfant (par exemple droit d'héritage) sont bien comptés à partir de la conception, mais sous la condition que l'enfant soit né vivant et viable.

Le passage mentionné plus haut (Exode 21, 22-23) a exercé aussi une grande influence sur la chrétienté via, toutefois, la traduction grecque des Septante (3<sup>e</sup>-2<sup>e</sup> siècle avant Jésus Christ). Sous l'influence aristotélicienne, une différence est faite dans cette traduction entre le fœtus «formé» (*exeikonismenon*) et «non formé»: dans le premier cas l'avortement mérite la peine de mort, dans le second, une amende.

Dans le Nouveau Testament on ne trouve pas d'indication concernant l'embryon ou le fœtus (ceci est reconnu par la majorité des experts y compris catholiques). Cependant très tôt, (début du siècle) apparaît une condamnation radicale de la contraception et de l'avortement dans la *Didachè* et dans la Lettre de Barnabé.

Ainsi se créa une double tradition (a) Celle où sous l'influence de ces deux textes, on considérait non seulement l'avortement, mais aussi la contraception comme un meurtre. On ne faisait pas non plus de distinction entre le fruit précoce et tardif. (b) Sous l'influence de la traduction des Septante on ne reconnaissait aucun statut spécial au fœtus *informis* (jusque 40 jours): les peines pour ces avortements étaient les mêmes que pour la contraception. Mais après cette période (foetus *formatus*) l'avortement entraînait les mêmes peines que le meurtre. À l'Est, sous l'influence de Basile, la première interprétation avait surtout cours; à l'Ouest, via l'interprétation d'Augustin et de Jérôme, prévalait la seconde. Celle-ci fut fixée dans le droit canonique par le *Decretum Gratiani* (1140) et dans la théologie par Pierre Lombard (1154). En 1588 le pape Sixte V essaya de promouvoir à nouveau le premier principe (a) mais déjà en 1590 le pape Grégoire XIV contesta ce principe et revint au principe (b). Ce n'est qu'en 1869 que l'Église abandonna la distinction entre fœtus *informis* et fœtus *formatus*.

De ces développements remarquables on ne peut déduire que l'embryon précoce n'était pas protégé — tant la contraception que l'avortement étaient inter-

boden —, maar wel dat het niet het statuut van «mens» kreeg, wat bij de foetus formatus wel het geval was.

Deze visie moet een diepe impact gehad hebben op de mentaliteit bij de brede massa's, want ook in het strafrecht van de Westeuropese landen bestond sinds de Middeleeuwen een onderscheid tussen een vroege en late abortus (wat een verschillend statuut veronderstelt van de vroege en late «vrucht»). Abortus was moord vanaf het moment van «bewegen» van de foetus (quickening). Dit onderscheid tussen vroege en late abortus verdween in de 18e eeuw uit het strafrecht, maar de straf voor abortus werd niet gelijkgesteld met moord, wat opnieuw een verschillend statuut impliceert tussen embryo-foetus enerzijds en kind anderzijds.

Tenslotte wordt voor het burgerlijk recht van de Westerse landen een menselijk organisme slechts een «persoon», een volwaardig rechtssubject, als het levend en levensvatbaar geboren is.

Men kan stellen dat de algemene houding tegenover abortus in de 19e en de eerste helft van de 20e eeuw zeer negatief werd, wat wijst op een hoge beschermingsgraad van embryo en foetus. Sinds de jaren '60 echter evolueert de mentaliteit weer in omgekeerde richting. Dat blijkt uit de discussies en de wetswijzigingen in verband met abortus. Gaandeweg immers hebben meer en meer instanties van uiteenlopende aard zich in positieve zin uitgesproken voor het toelaten van eerste-trimesterabortus op nogal ruime indicaties (biologen, gynaecologen, juristen, filosofen, theologen ...). Hetzelfde geldt voor «conservatieve» en «reformistische» rabbijnen en ook voor de Britse Anglicaanse en de Amerikaanse Episcopale Kerk, de Methodistische Kerk, The *American Baptist Convention*, enz. Hieruit blijkt in elk geval dat zij aan het embryo niet een statuut toekennen dat met dit van een pasgeborene vergelijkbaar zou zijn.

Tenslotte hebben een groot aantal landen, die samen meer dan drie vijfde van de wereldbevolking omvatten, een wetgeving ingevoerd die een eerste-trimester abortus op ruime criteria toelaat. Ook dat impliceert dat voor velen het statuut van het embryo duidelijk verschilt van dit van een pasgeboren kind. (Voor referenties betreffende deze gegevens, zie: Vermeersch, E., *Legalisering van abortus*, Mededelingen van het Centrum voor milieufilosofie en bio-ethiek, RUG, 1998.).

Andere leden van het Raadgevend Comité stellen vast dat de christelijke kerken steeds de waarde van het menselijk embryo hoog hebben ingeschat. De houding die men innam ten opzichte van het menselijk embryo werd mee bepaald door de (beperkte) wetenschappelijke kennis van dat ogenblik en door filosofische overwegingen. Hoewel consensus bestond over de opvatting dat elk menselijk embryo,

dits — mais bien qu'il n'avait pas le statut de «personne», ce qui était le cas pour le foetus formatus.

Cette conception doit avoir eu un impact important sur les mentalités des grandes masses, car dans le droit pénal des pays ouest européens existait depuis le moyen âge une distinction entre un avortement précoce ou tardif (ce qui implique un statut différent entre le «fruit» précoce ou tardif). L'avortement était un «meurtre» à partir de «l'animation» du foetus (quickening) Cette distinction entre avortement précoce et tardif disparut du droit pénal au siècle, mais la peine pour avortement ne fut pas la même que pour le meurtre, ce qui à nouveau implique une différence entre l'embryon-foetus d'une part, et l'enfant d'autre part.

Finalement, pour le droit civil des pays occidentaux, un organisme humain ne devient une «personne», pleinement sujet de droit, que lorsqu'il est né vivant et viable.

On peut affirmer que la position envers l'avortement au cours du 19<sup>e</sup> siècle et de la première moitié du 20<sup>e</sup> siècle a été très négative, ce qui indique un degré de protection très élevé de l'embryon et du foetus. Depuis les années 60 les mentalités évoluent en sens inverse. Ceci ressort des discussions et des lois concernant l'avortement. Progressivement des instances de différentes natures se sont prononcées en faveur d'une acceptation de l'avortement au cours du premier trimestre, pour des indications larges (biologistes, gynécologues, juristes, philosophes, théologiens, ...) La même attitude se manifeste chez les rabbins «conservateurs» et «réformistes», l'Église britannique anglicane et l'Église épiscopale américaine, l'Église méthodiste, la Convention baptiste américaine, etc. Il en ressort de toute façon que ces instances ne reconnaissent pas à l'embryon un statut comparable à celui d'un enfant nouveau-né.

Finalement un grand nombre de pays qui comprennent, mis ensemble, les trois cinquième de la population mondiale, ont élaboré des lois qui permettent l'avortement au cours du premier trimestre sur base de critères larges. Ceci implique également que, pour beaucoup, le statut de l'embryon diffère clairement de celui du nouveau-né. (Pour les références sur ces questions, voir: Vermeersch, E. «*Legalisering van abortus*», Mededelingen van het Centrum voor milieufilosofie en bio-ethiek, Gent, RUG, 1998).

D'autres membres du Comité affirment que les Églises chrétiennes ont toujours placé très haut la valeur de l'embryon humain. L'attitude que l'on adoptait envers l'embryon humain était déterminée par les connaissances scientifiques (limitées) de l'époque et par des considérations philosophiques. Bien qu'un consensus existait sur la conception selon laquelle l'embryon humain, dès son apparition, avait

van bij zijn ontstaan, recht had op bescherming, was er discussie over het ogenblik waarop het menselijk embryo een ziel kreeg, gegeven dat van belang was voor de zielzorg in het geval van abortus. Naarmate meer inzicht groeide in het ontstaan van nieuw menselijk leven, ontstond vrij snel het inzicht dat menselijk leven van bij de conceptie geheiligd is.

In deze benadering blijkt de waarde van het menselijk embryo hieruit dat elk nieuw menselijk leven ons herinnert aan het mysterie van de schepping. De mens wordt geschapen als beeld en gelijkenis van God. Er is dus iets goddelijks in elk nieuw menselijk leven. Vervolgens blijkt de waarde van het menselijk embryo uit de diepe zorg en bekommernis die God toont voor elk menselijk leven, van bij zijn aanvang. Dit aanvoelen wordt in psalm 139 verwoord: «U hebt mijn nieren geschapen/Mij samengevlochten in mijn moeders schoot./ Dank voor het ontzagwekkend wonder dat ik ben,/Voor het wonder van uw werken, hoe ga ik U ter harte./ Mijn gebeente had voor U geen geheimen/ Toen ik in het verborgen werd gemaakt,/Werd samen geweven in de diepten van de aarde.»

Ook de incarnatie en menswording van Jezus beklemtonen het mysterie van het menselijk leven. De menswording impliceert dus een goddelijke dimensie in het menselijk bestaan. Dit wordt onder meer geïllustreerd in de kindsheidsevangelies. De Amerikaanse gezaghebbende moraaltheoloog Richard A. McCormick verwoordt dit als volgt: «*In other words, the biblical story teaches us to think of unborn children in a very special way*» (1982). Tenslotte, maar zeker niet het minst belangrijk leert het voorbeeld van Jezus Christus dat het niet in het minst de kleinsten en de zwaksten zijn die onze aandacht verdienen, en dat zij evenveel, indien niet meer, respect verdienen als de sterken en machtigen van deze wereld.

Samenvattend stellen deze leden dat het menselijk embryo in zich een uitnodiging draagt om met eerbied te worden benaderd.

### 3.3. De menselijke persoon

3.3.1. Vanuit een natuurwetenschappelijk oogpunt kan men bij conventie datgene wat zich ontwikkelt vanaf de menselijke zygote tot aan de definitieve afbraak van de hersenen van een menselijk lichaam, een organisme van de *species homo sapiens* noemen. Vijftien dagen na de bevruchting spreken we van een individu of individueel organisme van deze soort (na ongeveer 14 dagen is splitsing in tweelingen immers niet meer mogelijk).

Sommige leden van het Comité wijzen erop dat uit historisch en vergelijkend cultuuronderzoek blijkt dat die wezens die we vanuit een wetenschappelijk oogpunt «organismen van de menselijke soort» noemen, nooit in hun totaliteit als echte mensen

droit à une protection, des discussions se tenaient sur le moment auquel l'embryon humain recevait une âme. Cette question était importante pour le soin de l'âme en cas d'avortement. Au fur et à mesure qu'on gagnait plus de connaissances sur l'apparition de la vie humaine, l'idée que la vie humaine est sacrée dès sa conception se développa très vite aussi.

Dans cette approche, la valeur de l'embryon humain vient de ce qu'il nous rappelle le mystère de la création. L'homme a été créé à l'image et à la ressemblance de Dieu. Il y a donc quelque chose de divin dans toute nouvelle vie humaine. Par conséquent la valeur de l'embryon humain se rattache au soin et au souci que Dieu manifeste envers chaque vie humaine, dès son origine. Ce sentiment est exprimé dans le psaume 139: «C'est Toi qui a formé mes reins/qui m'a tissé au ventre de ma mère/Je Te rends grâce pour le prodige que je suis/Pour le prodige de Tes œuvres, comment Te remercier/mes os n'étaient point cachés pour Toi/quand je fus fait dans le secret, brodé au profond de la terre.»

L'incarnation et le fait que Jésus soit humain accentuent également le mystère de la vie humaine. L'incarnation implique une dimension divine à l'existence humaine. Ceci est illustré, entre autre, par les évangiles de l'enfance. Le théologien moral américain, A. Mc Cormick, considéré comme une autorité, exprime ceci comme suit: «*In other words, the biblical story teaches us to think of unborn children in a very special way*» (1982). Finalement, et cela n'est certainement pas le moins important, l'exemple de Jésus Christ nous enseigne que ce ne sont pas les plus petits et les plus faibles qui doivent le moins retenir notre attention, mais qu'ils méritent autant, sinon même plus, notre respect que les forts et les puissants de ce monde.

En résumé ces membres du Comité affirment que l'embryon humain porte en soi une invitation à être traité avec respect.

### 3.3 La personne humaine

3.3.1. Du point de vue des sciences de la nature, on peut par convention désigner comme un organisme de l'espèce *homo sapiens* ce qui se développe à partir du zygote humain jusqu'à la définitive destruction du cerveau d'un corps humain. À partir de 14 jours après la fécondation nous parlons d'un individu ou d'un organisme individuel de cette espèce (après 14 jours la séparation en deux jumeaux n'est plus possible).

Certains membres du Comité soulignent que l'étude historique et la comparaison des cultures montrent que ces êtres que la science appelle «organismes de l'espèce humaine» n'ont jamais été tous considérés comme de vrais humains (ou comme

werden beschouwd (of als leden van de stam of de clan). Om « mens » te zijn werd in sommige culturen zelfs de pasgeborene eerst aan een ritueel van opname onderworpen. Maar vooral werden in bijna alle maatschappijen foetussen niet tot de mensengemeenschap gerekend en er heeft nooit een cultuur bestaan waarin embryo's unaniem als « volwaardige mensen » werden beschouwd.

Daar staat tegenover dat sommige culturen, en met name de christelijke, reeds vroeg strenge verbodsbepalingen tegen, vooral late, abortus kenden, waaruit men kan afleiden dat men aan de *foetus formatus* of de foetus na *quickening* een bijzonder statuut toe-kende.

De vraag over de aard van dit bijzonder statuut werd vaak gesteld onder de volgende vorm: « Vanaf welk ogenblik bekomt zo'n organisme het statuut van « mens » of van « menselijke persoon? ». Ook in de abortusdiscussie werd de vraag over de toelaatbaarheid ervan soms op deze wijze geformuleerd. De reeds vermelde leden van het Comité zijn van mening dat een heldere discussie over deze thema's slechts dan vruchtbaar kan verlopen, wanneer men voor dezelfde inhoud systematisch dezelfde, nauwkeurig gedefinieerde terminologie gebruikt. Zoniet loopt men het gevaar inhoudelijke problemen te verwarren met onenigheden inzake woordgebruik (1).

(1) Indien men bijvoorbeeld de volgende vraag stelt: « Wanneer begint het menselijk leven? », kan men daarmee bedoelen:

- a) Vanaf welke periode in de evolutie van de hominiden kan men deze wezens « mensen » noemen?
- b) Wanneer ontstaat een nieuw uniek organisme van de menselijke soort (dat niet voor verdere splitsing vatbaar is)?
- c) Wanneer ontstaat een organisme van de menselijke soort, met een nieuw genoom (maar dat eventueel voor verdere splitsing vatbaar is)?
- d) Wanneer ontstaat een uniek organisme van de menselijke soort dat binnen een bepaalde maatschappij alle mensenrechten krijgt toegekend?
- e) Wanneer ontstaat een uniek organisme van de menselijke soort dat volgens bepaalde individuen of groepen alle mensenrechten zou moeten toegekend krijgen?

De eerste vier vragen kunnen via wetenschappelijk onderzoek een antwoord krijgen dat een brede consensus zal meedragen.

- a) ongeveer 200 000 jaar geleden, afhankelijk van een conventie onder de specialisten;
- b) ten laatste 14 dagen na de conceptie;
- c) bij de conceptie;
- d) afhankelijk van de wetgeving: in België bijvoorbeeld: als dat organisme levend en levensvatbaar geboren wordt: [ ...]
- e) Het antwoord op deze vraag zal van uiteenlopende aard zijn, naargelang van de standpunten van degenen die aan het debat deelnemen.

De hier bedoelde leden van het Comité vinden het gewenst dat men telkens uitlegt of men vraag (e) bedoelt, of de andere vragen en dat men bij het debat geen nieuwe termen invoert zonder die vooraf gepreciseerd te hebben. Als men het bv. heeft over « zwakke » of « kwetsbare » wezens, is het nuttig duidelijk te maken over welke organismen men het heeft: ook embryo's van dieren kan men immers zwak of kwetsbaar noemen. Spreken over « menselijk leven », « individu », « persoon », zonder nauwkeurige en consequent volgehouden definitie, maakt een helder debat onmogelijk.

membres de la tribu ou du clan). Et même, dans certaines cultures, pour devenir « humains » les nouveaux-nés devaient être soumis à un rituel d'acceptation. Mais surtout, dans presque toutes les sociétés, les foetus n'ont pas été comptés comme membres de la communauté humaine, et il n'a jamais existé une culture dans laquelle les embryons ont été unanimement considérés comme des « humains à part entière ».

À l'encontre de ceci, certaines cultures, et singulièrement les cultures chrétiennes, ont élevé très tôt de fortes interdictions contre l'avortement, surtout tardif. On peut en conclure qu'elles ont reconnu un statut particulier au « *foetus formatus* », le foetus après « *quickening* ».

La question de la nature de ce statut particulier a souvent été posée sous la forme suivante: « à partir de quel moment un tel organisme acquiert-il le statut d'humain, de « personne humaine? » Parfois dans les discussions sur l'avortement, la question de son autorisation a été posée elle aussi de cette manière. Les membres du Comité déjà mentionnés plus haut estiment qu'une discussion claire sur ces thèmes n'est fructueuse que pour autant version définitive 14 qu'on utilise une terminologie dont les contenus de signification soient les mêmes, définis systématiquement avec soin. À défaut, les problèmes de fond deviennent confus en raison de désaccords sur les mots (1).

(1) Si par exemple on pose la question « Quand commence la vie humaine? » on peut entendre par là:

- a) À partir de quelle période dans l'évolution des hominidés peut-on nommer ces êtres « humains »?
- b) À quel moment apparaît un nouvel organisme unique de l'espèce humaine (qui ne peut plus se diviser)?
- c) À quel moment apparaît un organisme de l'espèce humaine pourvu d'un génome neuf et unique (mais éventuellement encore capable de se diviser)?
- d) À quel moment apparaît un organisme humain unique qui se voit reconnus tous les droits humains dans une société donnée?
- e) À quel moment apparaît un organisme unique de l'espèce humaine qui, selon certains groupes ou individus, devrait se voir reconnaître tous les droits humains?

Pour les quatre premières questions, on peut élaborer une réponse par un examen de type scientifique, qui entraînera un large consensus.

- a) environ 200 000 ans d'ici, selon une convention entre spécialistes.
- b) au plus tard 14 jours après la conception;
- c) à la conception;
- d) cela dépend de la loi. En Belgique, par exemple: tout organisme humain né vivant et viable. [ ...]
- e) Par contre pour (e), la réponse différera selon les points de vue de ceux qui prennent part au débat.

Les membres du Comité visés ici souhaitent que l'on précise chaque fois si l'on vise la question (e), ou l'une des autres questions, et qu'on n'introduise pas dans le débat de nouveaux termes sans les avoir d'abord précisés. Si, par exemple, on veut parler d'êtres « faibles » ou « vulnérables », il faut préciser de quelle sorte d'organisme on parle, car on peut désigner de la sorte aussi les embryons des animaux. La même prudence est exigible dans l'usage de termes tels que « individu », « personne », etc.

Andere leden van het Comité zijn, in verband met de laatste drie alinea's, van oordeel dat de mensengemeenschap met toenemend respect de rechten van de mens waardeert. Dit blijkt onder meer uit verschillende initiatieven inzake ontwikkelingshulp, afschaffing van de slavernij, afschaffing van de doodstraf, en dergelijke. Dit respect is ingegeven door een houding van eerbied tegenover het kwetsbare menselijke leven, wat voor velen er ook toe leidt het leven van een menselijk embryo «als een persoon» te willen eerbiedigen.

De eerstbedoelde leden van het Comité (zie punt 3.3.1., alinea 2) wensen nog te beklemtonen dat men bij het stellen van vragen en het formuleren van antwoorden ook rekening moet houden met de context of het type van vertoog waarin de discussie plaats vindt. Als men met «mens» bedoelt: «een organisme van de soort *homo sapiens*», dan bevindt men zich normaal in de wetenschappelijke context. Wanneer men de term 'mens' echter in een antropologisch, ethisch of juridisch vertoog gebruikt, wat in het huidige debat meestal het geval is, dan moet men de definities binnen deze vertogen onderzoeken, vooraan men de vraag kan beantwoorden.

3.3.2. In verband met de uitdrukking «menselijke persoon», stellen dezelfde leden van het Comité (punt 3.3.1., alinea 2) uitgaande van hun antropologische, etische en juridische inzichten, de volgende analyse voor.

De filosofische antropologie, die in de Middeleeuwen psychologie werd genoemd, stelde onder meer de vraag wat de wezenskarakteristieken zijn van de mens, bijvoorbeeld in tegenstelling met, aan de ene kant de dieren, en, aan de andere kant, de engelen, de duivelen en God.

Reeds bij Aristoteles kwamen hierbij twee aspecten naar voren: de mens heeft een lichaam zoals de dieren, maar hij beschikt bovendien over de rede: hij is dus een «redelijk dier» (*zoion logon echon, animal rationale*). De christelijke traditie gebruikte eveneens dit dubbel criterium: zo kon men de mens zowel van de dieren als van de engelen onderscheiden.

Tijdens de Renaissance werd deze middenpositie van de mens, en tevens zijn mogelijkheid om vrij te kiezen voor het hoogste of het laagste, als de kern van zijn waardigheid beschouwd (Pico de la Mirandola: *De dignitate hominis* — Over de menselijke waardigheid).

Bij latere filosofen zoals Descartes, Pascal, Locke, werd als wezenlijk kenmerk van de mens vooral de nadruk gelegd op het bewustzijn en het zelfbewustzijn als bron van vrijheid. Bij Angelsaksische empiristische filosofen en Franse materialisten werd daarnaast beklemtoond dat de mens een wezen is dat

D'autres membres du Comité, en rapport avec les idées émises aux alinéas précédents, estiment que les sociétés humaines valorisent de façon croissante le respect des droits humains. Ceci ressort, entre autre, des diverses initiatives en faveur de l'aide au développement, de la suppression de l'esclavage, de la suppression de la peine de mort, etc. Ce respect est inspiré par une attitude de valorisation de la vie humaine vulnérable. Pour beaucoup ceci conduit aussi à vouloir respecter l'embryon humain «comme une personne».

Les premiers membres cités du Comité (voir point 3.3.1. alinéa 2) souhaitent encore insister sur la recommandation selon laquelle il faut tenir compte du type de discours dans lequel on se situe dans la formulation des questions ou l'élaboration des réponses. Si par «humain» on entend «un organisme de l'espèce *homo sapiens*» on se trouve normalement dans un contexte scientifique. Lorsqu'on utilise le terme «humain» dans un discours anthropologique, éthique ou juridique, ce qui est généralement le cas dans le débat actuel, il faut examiner les définitions dans le cadre de ces discours avant de pouvoir répondre aux questions.

3.3.2. Ces mêmes membres du Comité (voir point 3.3.1. alinéa 2) proposent l'analyse suivante de l'expression «personne humaine» à partir de leur point de vue anthropologique, éthique et juridique.

L'anthropologie philosophique, qui au Moyen-Age était appelée psychologie, se posait la question des caractéristiques essentielles de l'être humain par rapport, d'un côté, aux animaux, de l'autre aux anges, aux démons et à Dieu.

Chez Aristote déjà deux aspects étaient mis en évidence: l'homme a un corps comme les animaux, mais il dispose en outre de la raison: il est donc un animal raisonnable (*zoion logon echon, animal rationale*). La tradition chrétienne a utilisé ce double critère: on pouvait de la sorte distinguer l'homme aussi bien des bêtes que des anges.

Pendant la Renaissance cette position médiane de l'homme et sa capacité de choisir librement pour le meilleur comme pour le pire a été vue comme le noyau de sa dignité (Pico de la Mirandola: *De Dignitate hominis* — De la dignité de l'homme).

Chez des philosophes plus récents tels que Descartes, Pascal, Locke, l'accent fut mis sur la conscience et la conscience réflexive comme caractéristiques essentielles de la raison et comme source de la liberté. Chez les philosophes anglo-saxons empiristes et chez les matérialistes français l'accent fut mis en outre sur le

genieting en/of geluk nastreeft en daar ook recht op heeft.

Kant vormde dit antropologisch vertoog om tot een ethisch vertoog. Het zelfbewustzijn van het handelend ik is datgene wat de mens radicaal van de gewone dingen (inclusief de dieren) onderscheidt; dat hem tot een persoon maakt, die vrij beslissingen neemt, maar daarvoor ook de volle verantwoordelijkheid draagt. Dit persoon-zijn vormt de grondslag van zijn menselijke waardigheid. Een persoon is volgens Kant een wezen dat door zijn vrijheid steeds doel op zichzelf is en dat men derhalve nooit tot het statuut van louter middel mag herleiden.

Sinds de Amerikaanse Declaration of Independence (1776) en de Franse *Déclaration des droits de l'homme et du citoyen* (1789), werd in brede kringen de gedachte verspreid dat aan het mens-zijn onvervreemdbare rechten verbonden zijn: vooral leven, vrijheid en geluk. Het ethisch appel van Kant om ieder mens doel op zichzelf te laten zijn, krijgt daarnaast nu ook een juridische dimensie. De traditionele vragen die de filosofische antropologie stelde, betreffende het wezen van de mens: zijn relatie met God, met de kosmos, met de medemensen, en betreffende zijn inzicht in zichzelf en de zingeving van zijn bestaan, worden nu onvermijdelijk gekoppeld aan het ethisch denken en het rechtsdenken.

Men zou dus verwachten dat de vraag welke wezens voldoen aan de kenmerken om een «persoon» te zijn in kantiaanse zin, of een «drager van mensenrechten», een antwoord zal vinden in deze zoektocht naar het wezen van de mens. Maar zo heeft het westerse denken zich niet ontwikkeld: de vraag naar de juiste omschrijving van de verzameling van wezens die drager zijn van deze rechten, werd in het filosofisch denken zelden gesteld.

Dat hing samen met het feit dat bij het nadenken over de essentiële kenmerken van de mens, zowel in de filosofie als in menswetenschappen (zoals de sociologie en de culturele antropologie) vooral de volwassen mens als prototype gold.

De karakterisering «*animal rationale*» van Aristoteles en Thomas, de «*roseau qui pense*» van Pascal, de mens waar «*Selbstbewusstsein*» «*Selbstzweck*» wordt bij Kant, het wezen «dat niet moet, maar wil», van Schiller, «het dier dat beloven, liegen en folteren kan» van Schopenhauer, «het vererende dier» van Nietzsche, «dat neen kan zeggen» van Scheler, «*the tool making animal*» van Franklin, het *Dasein* tussen «*Geworfenheit*» en «*Entwurf*», van Heidegger, of dat geen *Ich* kan zijn zonder een *Du*, van Buber, enz.; al deze «beslissende» kenmerken zijn niet toepasselijk op een pasgeboren baby en evenmin op een zwaar demente grijsaard en dezelfde opmerking geldt voor die «mensen» die instituties in stand houden en daar een rol in vervullen, volgens de sociologie, of die

fait que l'humain est un être qui vise la jouissance et/ou le bonheur, et qui y a droit.

Kant a transformé ce discours anthropologique en un discours éthique. La conscience de soi comme volonté est ce qui distingue radicalement l'homme des choses ordinaires (y compris les animaux); c'est ce qui en fait une personne, qui prend librement ses décisions, mais qui en porte aussi entièrement la responsabilité. Cet «être une personne» forme le fondement de sa dignité humaine. Une personne est, pour Kant, un être qui en raison de sa liberté est à lui-même sa propre fin, et que l'on ne peut donc jamais placer seulement en position de moyen.

Depuis la Declaration of Independence américaine (1776), et la Déclaration des droits de l'homme et du citoyen française (1789), l'idée s'est largement répandue qu'au fait même d'être «humain» étaient liés des droits imprescriptibles: principalement la vie, la liberté et le bonheur. L'appel éthique de Kant à laisser chaque homme être sa «fin en soi» a ainsi reçu, en outre, une dimension juridique. Les questions traditionnelles que posait l'anthropologie philosophique, concernant l'être de l'humain: sa relation avec Dieu, avec le Cosmos, avec ses semblables, sa conscience de soi et le sens de son existence, relèvent désormais à la fois de la pensée éthique et de la pensée juridique.

On s'attendrait ainsi à ce que la question de savoir quels êtres remplissent les conditions pour être des «personnes» dans le sens kantien du terme, ou être détenteurs de droits humains, trouve sa réponse dans cette recherche de l'essence de la condition humaine. Toutefois, la pensée occidentale ne s'est pas développée dans ce sens: la question de la délimitation de l'ensemble des êtres qui sont porteurs de ces droits n'a été que rarement posée dans la pensée philosophique.

Ceci tient au fait que dans la réflexion sur les caractéristiques essentielles de l'humain, tant en philosophie que dans les sciences humaines (comme la sociologie et l'anthropologie culturelle) c'est l'être humain adulte qui est pris comme prototype.

Les caractérisations telles que «*animal rationale*» chez Aristote et Thomas, «*roseau pensant*» chez Pascal, l'être où le «*Selbstbewusstsein*» devient «*Selbstzweck*» chez Kant, l'être qui «ne doit pas mais veut» de Schiller, «l'animal qui sait promettre, mentir et torturer» de Schopenhauer, «la bête qui sait vénérer» de Nietzsche, qui «sait dire non» de Scheler, le *tool making animal* de Franklin, le «*Dasein*» entre «*Geworfenheit*» et «*Entwurf*» de Heidegger, ou celui qui ne peut être «*Je*» sans un «*Tu*» de Buber, etc.: tous ces traits «décisifs» ne sont pas applicables à un enfant nouveau-né et moins encore à un vieillard gravement dément. Et la même remarque vaut pour les «humains» qui selon la sociologie, jouent un rôle dans les «institutions» ou pour ceux qui produisent et

welke culturele scheppingen voortbrengen en doorgeven volgens de culturele antropologie.

Kortom, datgene wat in de wijsbegeerte of de menswetenschappen vermeld wordt als wezenlijk kenmerk van «de mens» of «de persoon», lijkt niet altijd toepasbaar op de hele verzameling van die wezens aan wie wij traditioneel de ethische of juridische rechten willen toekennen, met andere woorden die welke we in die context als een «persoon» of een «volwaardige mens» willen beschouwen.

Het wezen dat bedoeld wordt in ongeveer alle algemene uitspraken over «de mens» in de wijsgerige antropologie of in de wetenschappen van de mens, noemen we — in de hier voorgestelde benadering — «de mens — of de persoon — in antropologische zin». Welnu, bij onderzoek van de relevante teksten blijkt dat deze «persoon» minimaal aan de volgende voorwaarden beantwoordt.

Het is een wezen van de menselijke soort dat gekenmerkt is door uniciteit; dat bewustzijn heeft, dit wil zeggen subject is van gewaarwordingen (en/of waarnemingen); dat zelfbewustzijn heeft, dit wil zeggen zichzelf en de eigen gewaarwordingen als voorwerp van bewustzijn kan hebben; dat lijden en geluk kent; dat verlangens heeft, en de ervaring te beschikken over een autonome wil.

Het is een onloochenbaar empirisch gegeven dat een embryo of een foetus, maar ook zelfs een pasgeboren kind of een diep demente grijsaard, geen «mensen» of «personen» zijn in deze antropologische zin.

Toch worden bijvoorbeeld wel de pasgeborenen en de dementen traditioneel beschouwd als dragers van de mensenrechten, hoewel daar veelal geen uitvoerige argumentatie voor geboden werd.

De verklaring van deze leemte op het gebied van de fundering ligt vooral in het feit dat we, in verband met de ethische en juridische rechten, traditioneel over twee eenvoudige criteria beschikken, die lange tijd tot weinig betwisting aanleiding gaven: de geboorte en de dood.

Men maakt dus, zonder veel analyse, spontaan een onderscheid tussen (a) de mens — of de persoon — in de antropologische betekenis, en (b) de mens — of de persoon — als wezen waaraan de maatschappij op ethisch of juridisch vlak rechten, of een statuut toekent.

Voor de omschrijving van de verzameling bedoeld onder (b), is de definitie vermeld onder (a) moeilijk hanteerbaar omdat de grenzen te vaag zijn (bijvoorbeeld vanaf welk ogenblik krijgt een kind de essentiële kenmerken van «de mens»?). Daar staat tegenover dat de omschrijving door de criteria «geboorte» en «dood», wel praktisch (en juridisch) goed hanteer-

diffusent des créations culturelles selon l'anthropologie culturelle.

En bref, ce qui est décrit par la philosophie ou par les sciences humaines comme caractéristique de «l'humain» ou de la «personne», n'est pas toujours applicable à l'ensemble des êtres à qui nous voulons reconnaître les droits éthiques et juridiques traditionnels, en d'autres mots, que nous voulons considérer comme des «personnes», ou des «humains à part entière».

Appelons «humain», ou «personne» au sens anthropologique ici considéré, l'être qui est visé dans presque toutes les définitions générales de «l'humain» proposées par l'anthropologie philosophique ou les sciences humaines. Une telle «personne», à l'examen des textes pertinents, doit répondre au moins aux traits suivants.

Il s'agit d'un être de l'espèce humaine, caractérisé par son unicité; il dispose de conscience, c'est-à-dire qu'il est le sujet de perceptions et/ou de sensations; il dispose de conscience réflexive, c'est-à-dire qu'il peut se prendre lui-même ou ses propres sensations comme objet de conscience; il connaît la souffrance et le bonheur; il éprouve des désirs et a l'expérience de disposer d'une volonté autonome.

C'est un fait empirique indéniable qu'un embryon ou un foetus, mais aussi un enfant nouveau-né ou un vieillard profondément dément ne sont pas des «humains» ou des «personnes» dans ce sens anthropologique du terme.

Cependant, les nouveaux-nés et les déments, par exemple, sont considérés comme titulaires des droits humains, même si aucune argumentation très détaillée n'est généralement proposée à ce sujet.

La raison de cette lacune au plan de la justification réside principalement dans le fait que nous disposons traditionnellement, en rapport avec les droits éthiques et juridiques, de deux critères simples qui pendant très longtemps n'ont pas donné lieu à discussion: la naissance et la mort.

On fait ainsi spontanément, sans beaucoup d'analyse, une distinction entre (a) l'humain — ou la personne — dans le sens anthropologique et (b) l'humain — ou la personne — comme être à qui la société reconnaît des droits au plan éthique et juridique, en d'autres mot, reconnaît un statut.

Pour décrire l'ensemble visé sous (b), la définition proposée sous (a) est difficilement maniable, car ses limites sont trop vagues (par exemple à partir de quel moment un enfant a-t-il acquis les traits caractéristiques de «l'humain»?) Par contre les critères «naissance» et «mort» sont très maniables pratiquement (et juridiquement), mais posent quand même



baar was, maar toch op het principiële vlak problemen stelde. Zo kon men het recht op vrijheid «funderen» door te verwijzen naar het feit dat mensen over zelfbewustzijn en een streven naar autonomie beschikken; maar strikt genomen geldt deze fundering alleen voor die wezens die in de antropologische zin mensen zijn.

De recente ontwikkeling van de biomedische wetenschappen brengt met zich mee dat men het leven kunstmatig kan verlengen en verkorten, zodat de «dood» als «natuurlijk» criterium in het gedrang komt. Ook in de diverse stadia van het reproductieproces grijpt men in, met als gevolg dat ook het «levensbegin» vaak geen natuurlijk gegeven meer is. De verzameling bedoeld onder (b) wordt dus moeilijker omschrijfbaar.

Dat brengt sommigen ertoe, vooral in verband met problemen rond de reproductie, een derde verzameling (c) te gebruiken om het begin- en eindpunt voor het toekennen van de mensenrechten vast te leggen, namelijk de verzameling van «organismen van de soort *homo sapiens*», zoals die in het verloop van de natuurwetenschappen voorkomt. Zoals verder nog zal blijken, leidt deze keuze echter tot een hele reeks nieuwe problemen (zie bijvoorbeeld 4.2. en 4.4.1.). (Bijvoorbeeld moeten we mensen in persisterende vegetatieve status onbepaald behandelen als «volwaardige mensen», en moeten we te allen prijze alle embryo's — eventueel met zware handicaps — ter wereld doen komen, ook als deze poging de moeder in gevaar kan brengen?)

Heel algemeen kan men nu reeds zeggen dat het weinig zinvol is voor het afbakenen van grenzen voor de oplossing van ethische en juridische problemen, een beroep te doen op criteria die niet voor dit soort oplossingen werden ingevoerd. Meer concreet uitgedrukt, als de mensengemeenschap grenzen wil trekken in de loop van het menselijk reproductieproces, met het oog op het toekennen van rechten en het stellen van normen, dan moet dit gebeuren na een zorgvuldig afwegen van de voor- en nadelen van die criteria zelf voor het algemeen en individueel welzijn. De stadia die de wetenschapsmensen binnen hun domein onderscheiden, zijn met betrekking tot die menselijke afwegingen irrelevant.

We besluiten met betrekking tot de «menselijke persoon», dat men het volgend onderscheid moet maken. Er zijn (1) de termen «mens» of «persoon» in de antropologische zin van het woord, waarbij vooral op descriptieve wijze wordt onderzocht wat kenmerkend is voor een doorsnee volwassen mens. In deze context is een omschrijving van de bedoelde verzameling moeilijk, maar niet zo belangrijk. (2) Daarnaast zijn er de termen «volwaardige mens» of «persoon» in de ethisch-juridische betekenis. De criteria voor de omschrijving van deze verzameling zijn zeer belang-

des problemen au plan des principes. Ainsi on a pu «fonder» le droit à la liberté en renvoyant au fait que les humains disposent dans une mesure à peu près semblable d'une conscience réflexive et d'une aspiration à l'autonomie, mais, *stricto sensu*, cette justification ne vaut que pour les êtres qui sont des humains au sens anthropologique du terme.

Les développements récents des sciences biomédicales entraînent qu'on peut artificiellement allonger ou raccourcir la vie, de telle sorte que «la mort» devient embarrassante comme critère «naturel». De même on intervient dans divers stades du processus de reproduction avec pour conséquence que le «commencement de la vie» n'est plus lui non plus une donnée naturelle. Une délimitation précise de l'ensemble visé sous «(b)» devient donc de plus en plus difficile.

Ceci conduit certains, s'agissant principalement des problèmes liés à de la reproduction, à utiliser un autre type d'ensemble qui permette de fixer le début et la fin de la vie en vue de la reconnaissance des droits humains: à savoir l'ensemble des «organismes de l'espèce *homo sapiens*» tel qu'il apparaît dans les sciences de la nature (voir par exemple 4.2. et 4.4.1.). Comme on le verra plus loin, ce choix conduit plutôt à toute une série de nouveaux problèmes (par exemple, les personnes en état de coma végétatif chronique doivent-elles être traitées comme «des personnes à part entière»? Devons-nous à tout prix faire venir au monde tous les embryons, éventuellement gravement handicapés? et même si cet effort met la mère en danger?).

De manière très générale on peut déjà dire que, pour résoudre des problèmes éthiques et juridiques, il n'y a guère de bon sens à faire appel à des critères qui n'ont pas été construits pour ces sortes de questions. Pour parler concrètement, si la communauté humaine veut déterminer des limites dans le processus de la reproduction humaine, avec la visée de reconnaître des droits et de fixer des normes, elle doit le faire après un examen attentif des avantages et inconvénients de ces critères eux-mêmes, pour le bien-être individuel et général. Les stades que les scientifiques distinguent dans leur domaine propre ne sont pas pertinents au regard de ces objectifs humains.

Nous concluons ces réflexions concernant la «personne humaine» en soulignant qu'il faut opérer la distinction suivante: (1) Les termes «humain» et «personne» existent dans le sens anthropologique où, sur un mode principalement descriptif, est recherché ce qui caractérise l'humain adulte. Dans ce contexte, la délimitation précise de l'ensemble de ces «personnes» est difficile, mais cela n'a guère d'importance. (2) À côté de cela existent les termes «personne» ou «humain à part entière» dans leur signification éthique ou juridique. Les critères pour

rijk, wegens hun impact op het maatschappelijk leven. Bij deze omschrijving moet men met enkele feitelijke gegevens rekening houden, maar uiteindelijk gaat het om een maatschappelijke beslissing door een meerderheid of bij consensus, na een ethisch-juridisch debat.

In verband met het embryo en de foetus komt dit erop neer, zoals reeds vermeld, dat de vraag niet is welk statuut ze hebben, maar welk statuut de maatschappij eraan zal toekennen.

Deze vraag is vergelijkbaar met die welke we betreffende bepaalde dieren kunnen stellen. Ook uit de natuurwetenschappelijke beschrijving van deze organismen volgt niet met evidentie dat ze een bepaald statuut hebben. Rekening houdend met het feit dat ze gevoelens van pijn en welzijn lijken te hebben die met de onze vergelijkbaar zijn, kan men argumenten ontwikkelen om ze een bepaald statuut toe te kennen dat onze gedragingen ertegenover inperkt of stimuleert.

3.3.3. De onder 3.3.2. ontwikkelde gedachtegang wordt niet door alle leden van het Comité gedeeld. De leden bedoeld onder 3.1.2. hebben een andere opvatting over de filosofische antropologie en meer bepaald zijn ze van mening dat er intrinsieke kenmerken van het embryo en de foetus bestaan die de maatschappelijke keuzes dwingend richten of beperken. Volgens deze leden is een belangrijk intrinsiek kenmerk van het menselijk embryo zijn finaliteit. Daarmee wordt bedoeld dat het embryo als «organisme van de soort *homo sapiens*» de elementen bevat van een groeiproces waardoor, dankzij een inherente dynamiek (potentialiteit), volgens een welbepaald ontwikkelingsschema een menselijk individu tot stand kan komen(1).

#### HOOFDSTUK IV

##### Ethisch statuut van het embryo

In hoofdstuk V zal duidelijk worden dat, in verband met de toelaatbaarheid van experimenten op embryo's *in vitro*, *grosso modo* de volgende standpunten bestaan. (1) Volgens sommigen zijn experimenten op embryo's totaal ontoelaatbaar. (2) Anderen vinden dat embryo's *in vitro* (ongeacht hun oorsprong) die geen deel (meer) uitmaken van een reproductieproject, voor onderzoek toegankelijk zijn zoals embryo's van andere dieren, onder de voorwaarde

(1) Cf. «Encyclopédie philosophique universelle, Les notions philosophiques», I, blz. 994, en volgende. Finalité: «Parmi ces faits de finalité, on mentionne la régulation et la régénération des embryons, c'est-à-dire la faculté que possède, à un certain stade de développement, un fragment de l'organisme d'édifier l'organisme tout entier ou d'en reconstituer une région ou un organe».

décrire cet ensemble sont tout à fait importants en raison de leur impact sur la vie en société. Pour la stipulation de ces critères, nous devons tenir compte de quelques données de fait, mais finalement pour l'essentiel, il s'agira d'une décision de société prise par consensus ou par une majorité, après un débat éthique et juridique.

En ce qui concerne l'embryon et le fœtus il en ressort, comme déjà mentionné, que la question n'est pas de savoir quel statut ils ont, mais quel statut la société va leur attribuer.

Cette question est comparable à celle que nous pouvons nous poser concernant le statut de certains animaux. La description de ces organismes par les sciences de la nature ne permet pas de dégager un statut défini pour eux. Prenant en compte le fait qu'ils éprouvent des sentiments de douleur et de bien-être qui paraissent comparables aux nôtres, on peut développer des arguments en vue de leur reconnaître un statut qui modifiera nos conduites à leur endroit.

3.3.3. Notons enfin que les idées développées dans cette section 3.3.2 ne sont pas partagées par tous les membres du Comité. Les membres visés au point 3.1.2. ont une autre conception de l'anthropologie philosophique, et ils sont plus orientés à penser qu'il existe des caractéristiques intrinsèques à l'embryon et au fœtus qui doivent contraindre l'orientation des choix sociaux. Selon ces membres une caractéristique importante de l'embryon est sa «finalité». On entend par là que l'embryon comme «organisme de l'espèce *homo sapiens*» contient les éléments d'un processus de croissance par lesquels, en raison d'une dynamique intrinsèque (potentialité) et suivant un schéma de développement bien défini, il est capable de devenir un individu humain(1).

#### CHAPITRE IV

##### Statut éthique de l'embryon humain

Dans le chapitre V, qui traitera des conditions pratiques dans lesquelles l'expérimentation sur embryons (humains) *in vitro* serait acceptable, on verra *grosso modo* se dessiner les points de vue suivants. (a) Certains estiment que la destruction des embryons humains est inacceptable, ce qui rend pratiquement impossible toute expérimentation. (b) D'autres estiment que des embryons *in vitro* (quelle que soit leur origine) qui ne font pas (ou plus) partie

(1) Cf. Encyclopédie philosophique universelle, Les notions philosophiques, I, p. 994, et suivantes. Finalité: «Parmi ces faits de finalité, on mentionne la régulation et la régénération des embryons, c'est-à-dire la faculté que possède, à un certain stade de développement, un fragment de l'organisme d'édifier l'organisme tout entier ou d'en reconstituer une région ou un organe».

dat ze na het experiment vernietigd worden, Nog anderen zijn van mening dat menselijke embryo's steeds een zeker respect verdienen en dat leidt de enen tot de opvatting: (3) dat alleen experimenten op «overtallige» of «restembryo's» (van een stopgezet reproductieproject) toelaatbaar zijn, anderen besluiten dat, (4) indien de restembryo's voor het experiment niet geschikt zijn, men ook embryo's met het oog op experimenten tot stand mag brengen.

Bij het onderzoek van de principiële ethische opvattingen inzake het statuut van het embryo die tot deze conclusies leiden, stellen we vast dat aan deze vier praktische richtlijnen niet vier duidelijke fundamentele posities beantwoorden. Bovendien wordt het opstellen van een samenhangend overzicht nog bemoeilijkt door het feit dat sommige posities alleen betrekking hebben op het embryo *in vitro* terwijl andere hun fundering juist zoeken in een totaalconcept betreffende het statuut van embryo en foetus samen.

Men kan een eerste onderscheid maken tussen (1<sup>o</sup>) wat men «externalisten» zou kunnen noemen, of «intentionalisten», die vinden dat het statuut van het embryo *in vitro* alleen bepaald wordt door de intenties die anderen, *in casu* de ouders ermee hebben. En (2<sup>o</sup>) de «internalisten», die hun opvatting over het statuut vooral laten bepalen door karakteristieken van het embryo zelf. (3<sup>o</sup>) Maar men kan ook met beide aspecten rekening houden.

Binnen de groep van de «internalisten» kan men volgens verschillende criteria een onderscheid maken: er zijn de «essentialisten» die vinden dat het statuut bepaald wordt door intrinsieke kenmerken van het embryo en de «conventionalisten» die beklemtonen dat het statuut door conventie binnen een maatschappij bepaald wordt. Volgens een ander criterium ziet men aan de ene kant diegenen die duidelijke scheidingslijnen vastleggen voor de aanvang van een bepaald statuut: we noemen ze «fixisten», en anderen die een continue, graduele ontwikkeling vaststellen: «gradualisten». (Tussen deze criteria en deelgroepen zijn tussenvormen mogelijk).

Degenen die de «externalistische» of «intentionalistische» positie aanhangen, onderscheiden zich hierdoor duidelijk van alle anderen; we behandelen ze als eerste: groep (a). Sommige standpunten die in de literatuur te vinden zijn, worden door geen enkel lid van het Comité aangehangen, we zullen ze slechts bondig vermelden. Wel schenken we een bijzondere aandacht aan twee posities die in elk geval in brede kring verdedigd werden. De positie van de «Congregatie voor de Geloofsleer» (4.2.1.), waarvan men mag aannemen dat een deel van de Belgische bevolking ze aanhangt, noemen we groep (b). De ver-

d'un projet reproductif, peuvent être soumis à l'expérimentation comme des embryons provenant d'animaux, à condition qu'en fin d'expérimentation ils soient détruits. D'autres encore estiment que des embryons humains doivent toujours faire l'objet d'un certain respect, ce qui conduit les uns (c) à n'accepter d'expérimentation que sur des embryons surnuméraires» (issus de l'arrêt d'un projet parental), et les autres (d) à accepter la création d'embryons dans le but de recherches dans le cas où des embryons surnuméraires ne conviennent pas.

À l'examen des positions éthiques de principe concernant le statut de l'embryon, qui conduisent à ces conclusions, nous constatons qu'à ces quatre lignes de conduite pratiques ne répondent pas quatre positions fondamentales. En outre, l'élaboration d'une vue d'ensemble de la question est rendue encore plus difficile par le fait que certaines positions ne concernent que l'embryon *in vitro*, alors que d'autres trouvent leur fondement dans un concept global concernant à la fois le statut des embryons et des fœtus.

On peut faire une première distinction entre (1) ceux qu'on pourrait appeler les «externalistes» ou «intentionalistes», qui estiment que le statut de l'embryon *in vitro* est exclusivement déterminé par les intentions que d'autres, *in casu* les auteurs du projet parental, ont à leur endroit et (2) les «internalistes» qui construisent leur point de vue principalement sur des caractéristiques de l'embryon lui-même. Mais (3) on peut aussi combiner les deux aspects.

À l'intérieur du groupe des «internalistes» on peut encore faire les distinctions suivantes sur la base de divers critères. Il y a les «essentialistes», qui estiment que le statut de l'embryon est déterminé par des caractéristiques intrinsèques, et les «conventionalistes», qui soulignent que le statut de l'embryon est déterminé par une convention à l'intérieur d'une société. Selon un autre critère, on voit d'un côté ceux que nous appellerions «fixistes» qui définissent des lignes de partage précises à partir desquelles commence un statut déterminé, et de l'autre côté ceux que nous appellerions «gradualistes» qui prêtent attention au fait d'un développement continu et graduel. (Entre ces critères et ces groupes il y a encore des positions intermédiaires possibles).

Ceux qui adhèrent à la position «externaliste» ou «intentionnaliste» se distinguent très clairement de tous les autres; nous les traitons en premier lieu comme «groupe (a)». Certaines positions que l'on trouve dans la littérature mais qui ne semblent être soutenues par aucun membre du Comité, ne seront mentionnées que brièvement. En revanche nous prêtons une attention particulière à deux positions qui sont largement défendues; il s'agit de la position de la Congrégation pour la doctrine de la foi (4.2.1.) dont on peut penser qu'une partie de la population belge y adhère (nous la désignons ici comme «groupe

dedigers van het «potentialiteitsargument» (4.3.), dat een ruime weerklank heeft gekregen, noemen we groep (d). Onder groep (c) rangschikken we diegenen die een absolute beschermwaardigheid van het embryo voorstellen vanaf de 15e dag, en een meer beperkte tijdens de eerste 14 dagen; de motiveringen voor dit standpunt kunnen uiteenlopend zijn. Dege- nen die in grote lijnen akkoord gaan met de «gradualistische» positie (uiteengezet in 4.4), beho- ren tot groep (e); ook hier kunnen nog onderlinge ver- schillen bestaan.

Noch de volgorde van behandeling van deze stand- punten, noch uit de omvang van de teksten die eraan gewijd worden, mag men enige gevolgtrekking aflei- den betreffende het aantal van de Comitéleden die ze verdedigen.

De uiteenzettingen hieronder worden telkens aan één van de groepen toegeschreven; indien dit niet gebeurt, gaat men ervan uit dat ze een consensus uit- drukken.

#### **4.1. Het «intentionalistische» (externalistische) uitgangspunt betreffende het morele statuut van embryo en foetus: de wil van de ouders (groep (a))**

Sommige ethische theorieën gaan ervan uit dat alleen bestaande personen belangen en dus rechten hebben. Dit principe moeten we in die zin aanpassen dat niet-bestaande wezens rechten hebben indien ze in de toekomst als personen zullen bestaan. Een embryo of foetus heeft dus geen recht om geboren te worden (geen recht op leven) maar heeft wel rechten indien het zal geboren worden. Mogelijke toekom- stige personen hebben rechten en belangen indien men de intentie heeft of de mogelijkheid openhoudt dat ze werkelijke personen zullen worden.

In deze positie wordt een variabele ethische status aan het embryo toegekend maar het grootste verschil- punt met de «gradualistische» positie is dat de ethi- sche status in zeer grote mate wilsafhankelijk is, dit wil zeggen of men het embryo als een toekomstig persoon moet beschouwen, is afhankelijk van de beslissing van bestaande personen. De eigenschap «toekomstig» is geen inherente maar een toegekende eigenschap.

Deze intentionele positie sluit aan bij de idee dat het aan de mens toekomt om zin te geven aan de natuurlijke gebeurtenissen: de waarschijnlijkheid dat een bepaald proces (bevruchting, zwangerschap) tot een bepaald resultaat (geboorte) zal leiden, wordt bepaald door de intentie van de bevoegde personen en de betekenis die zij eraan geven. De intentionele posi- tie kent geen morele status toe op grond van fysieke ontwikkelingen en eigenschappen en vermijdt zo het

(b))» ainsi que de la position défendue par les parti- sans de «l'argument de potentialité» (4.3.) qui a connu un large retentissement (position du «groupe (d)» dans le présent avis). Le «groupe (c)» quant à lui est composé de ceux qui proposent une valeur à protéger absolue à l'embryon à partir du 15<sup>e</sup> jour et une valeur plus limitée durant les 14 premiers jours (les motivations pour ce point de vue peuvent être divergentes). Enfin ceux qui, dans les grandes lignes, peuvent être d'accord avec la position «gradualiste» (exposée en 4.4.) appartiennent au «groupe (e)»; ici aussi peuvent exister quelques différences entre les tenants de cette position.

Aucune conclusion quant au nombre de membres favorables à une position ne peut être tirée de l'ordre de présentation de ces positions ni de la longueur que le présent avis leur réserve.

Les exposés ci-dessous sont chaque fois attribués à un des groupes précités; lorsque ce n'est pas le cas, c'est qu'ils expriment un consensus dans le Comité.

#### **4.1. Le point de vue «intentionnaliste» (externaliste) concernant le statut moral de l'embryon et du fœtus (groupe (a))**

Certaines théories éthiques partent du point de vue que seules des personnes existantes ont des intérêts et donc des droits. Ce principe doit être nuancé par la considération que des êtres non encore existants ont des droits s'ils existeront dans l'avenir et deviendront des personnes. Un embryon ou un fœtus n'a donc pas de droit à naître (pas de droit à vivre), mais a bien des droits s'il est destiné à naître. Des personnes potentiel- les à venir ont des intérêts et des droits si on a l'intention d'en faire des personnes ou qu'on leur ouvre la possibilité de devenir des personnes réelles.

Dans cette position, on reconnaît un statut éthique variable à l'embryon, mais la grande différence avec la position «gradualiste» est que ce statut éthique est très largement dépendant de la volonté. C'est-à-dire que le fait de considérer l'embryon comme une personne dépend de la décision de personnes existan- tes. La qualité «potentielle» ou «en devenir» n'est pas une propriété inhérente à l'embryon, mais une propriété qui lui est accordée.

La position intentionnaliste s'attache à l'idée qu'il appartient à l'être humain de donner sens aux événe- ments naturels: la probabilité qu'un processus déter- miné (fécondation, grossesse) aboutisse à un résultat donné (la naissance) est déterminée par les intentions des personnes compétentes, le sens qu'elles lui confè- rent. La position intentionnaliste ne reconnaît pas de statut moral à l'embryon sur la base de propriétés ou développements physiques. Elle évite ainsi le

probleem waarmee de gradualistische positie telkens weer wordt geconfronteerd, namelijk dat men moet uitleggen waarom een bepaalde ontwikkelingsfase een bepaalde morele status en beschermwaardigheid oplevert.

Een embryo *in vivo* of *in vitro* kan worden geschaad, maar enkel in de zin dat de toekomstige persoon die uit dit embryo geboren zal worden, schade zal lijden. Zo is er zelfs preconceptuele schade mogelijk, namelijk wanneer schade wordt berokkend aan de gameten waaruit later een persoon zal voortkomen. — In Hiroshima werden kinderen geboren met handicaps tengevolge van straling waaraan hun ouders vóór hun conceptie onderworpen werden door de atoombom. — De zorg die men moet dragen voor bepaald materiaal, zij het de gameten of het embryo, heeft dus niets te maken met de eigenschappen van het materiaal zelf, maar met het feit dat het gebruikt wordt (of dat de mogelijkheid daartoe bestaat) bij de aanmaak van een persoon.

De status die we toekennen aan het embryo heeft zijn gevolgen voor de handelingen die we ermee uitvoeren. Binnen de IVF-praktijk bestaan talrijke regels die in overeenstemming zijn met het bovenstaande beginsel. Gedurende een IVF-behandeling worden meerdere embryo's aangemaakt. Indien embryo's defecten vertonen of om welke reden ook geen kans maken op inplanting, worden ze vernietigd. De geschikte embryo's worden teruggeplaatst of ingevroren. Men doet grote inspanningen om te zorgen dat de latere terugplaatsing van de embryo's mogelijk blijft zonder schade te berokkenen aan de mogelijke toekomstige personen.

Wanneer na een bepaalde periode de intentionele ouders beslissen dat ingevroren embryo's noch voor donatie aan anderen, noch voor terugplaatsing bij zichzelf in aanmerking komen, kunnen ze die laten vernietigen, of vrijgeven voor wetenschappelijk onderzoek (ze worden daarna vernietigd). De embryo's maken dan niet langer deel uit van een ouderlijk project<sup>(1)</sup>. Ze verliezen met die beslissing de status van mogelijk toekomstig persoon die ze tot op dat ogenblik bezaten.

Het is eveneens mogelijk om reeds voor de conceptie te beslissen dat een embryo enkel voor onderzoek zal worden gebruikt. Het is bijgevolg geen toekomstige persoon en krijgt ook geen overeenstemmende status en bescherming. Een embryo heeft geen belangen als zodanig, maar geniet uitsluitend beschermwaardigheid als voorloper van een toekomstige persoon. In deze optiek bestaat er dus na ouderlijke toestemming voor onderzoek, geen ethisch onderscheid tussen «overtallige embryo's» en «onderzoeksembryo's».

(1) Zie advies over de bestemming van ingevroren embryo's nog niet uitgebracht.

problème auquel est confrontée la position gradualiste, à savoir comment expliquer pourquoi une phase de développement déterminée entraîne un statut moral défini et une valeur à sauvegarder.

Un embryon *in vivo* ou *in vitro* peut subir des dommages, mais seulement dans le sens où la personne à venir qui naîtra de cet embryon souffrira des dommages. Ainsi, il est possible de créer des dommages, même en stade préconceptionnel, si des altérations affectent des gamètes dont naîtront plus tard des personnes. — À Hiroshima des enfants sont nés handicapés à cause de l'exposition préconceptionnelle de leurs parents aux rayonnements provenant de la bombe atomique. — Le soin à apporter à un matériel déterminé, que ce soient des gamètes ou des embryons, n'a donc rien à voir avec les propriétés de ce matériel lui-même, mais avec le fait qu'il soit utilisé (ou puisse être utilisé) dans la constitution de personnes.

Le statut que nous reconnaissons à l'embryon a des conséquences sur les conduites que nous adoptons à son endroit. Dans la pratique de la FIV existent de nombreuses règles qui sont en concordance avec les positions exposées ci-dessus. Dans ce traitement il y a un surplus d'embryons constitués. Si certains embryons montrent des défauts, ou pour quelque raison que ce soit, n'offrent pas de chances pour une implantation, ils sont détruits. Quelques embryons adéquats sont implantés. Pour les autres, on fait de grands efforts (congélation) pour qu'une implantation ultérieure reste possible sans créer de dommages à la future personne.

Lorsque, après une certaine période, les auteurs d'un projet parental décident que les embryons congelés ne seront retenus ni pour un don à d'autres personnes, ni pour une naissance chez eux, ils peuvent les faire détruire ou les donner librement pour la recherche scientifique (ils seront détruits en fin de celle-ci). Ces embryons ne font alors plus partie du projet parental<sup>(1)</sup>. Avec cette décision les embryons perdent le statut de personne «en devenir» qu'ils revêtaient jusque là.

Il est également possible de décider dès avant la conception qu'un embryon sera consacré à la recherche. Il n'est dès lors pas une personne à venir et ne reçoit donc pas non plus un statut convenu ni une protection. En conclusion, pour cette vision du statut de l'embryon, celui-ci n'a pas d'intérêt comme tel, mais acquiert une «valeur à protéger» seulement comme personne à venir.

(1) Voir avis à venir relatif à la destination des embryons congelés.

Uit deze visie volgt ook dat embryo's die voor onderzoek en experimenten worden vrijgegeven niet langer voor terugplaatsing in aanmerking komen. De experimenten kunnen immers schadelijk zijn voor het embryo en zo voor de persoon die er mogelijk uit voortkomt. Deze clausule wordt in de meeste verklaringen over embryo-onderzoek opgenomen. Het niet samengaan van experiment en terugplaatsing stelt problemen voor de overgang van experimenteel onderzoek naar klinische toepassing. Indien men na een experimentele toepassing toch tot terugplaatsing wil overgaan, is een strikte controle en beperking van de experimentele ingrepen noodzakelijk, ter bescherming van de persoon die eruit kan ontstaan en moet het experiment noodzakelijk gericht zijn op een therapeutisch voordeel voor de toekomstige persoon.

In de overgrote meerderheid van de gevallen wordt de ethische status aan een embryo toegekend door de intentionele ouders, die meestal ook de verstrekkers van de geslachtscellen zijn. Zij kunnen door het geven van een bestemming beslissen over de toekomst van hun embryo's. Donoren van gameten kunnen in een eerste stap het gebruik van hun materiaal aanduiden. Zij bepalen of de embryo's voor voortplanting of voor wetenschappelijk onderzoek worden gebruikt. Indien ze voor voortplanting zijn voorzien, kunnen de intentionele ouders in tweede instantie wel beslissen om de embryo's te vernietigen of af te staan voor onderzoek. Wanneer de donoren aangeven dat hun gameten enkel voor de aanmaak van embryo's voor wetenschappelijk onderzoek mogen worden gebruikt, kunnen anderen later die bestemming niet wijzigen.

Ook het belang dat wordt toegekend aan de fysieke ontwikkeling is ondergeschikt aan de intentie. Zolang het embryo deel uitmaakt of kan uitmaken van een ouderlijk project en zolang de vrouw de intentie heeft om haar zwangerschap uit te dragen, gaat de fysieke ontwikkeling door en vergroot de mogelijkheid dat een persoon zal geboren worden. De fysieke ontwikkeling is vanzelfsprekend een noodzakelijk gegeven om uiteindelijk een bestaand persoon te worden. Maar die ontwikkeling heeft op zich geen dwingend karakter. De overgang van *in vitro* naar *in vivo* verandert niets aan de status van het embryo maar wel aan de beslissingsbevoegdheid van de vrouw in wie het embryo wordt geplaatst en aan het gewicht van de medische en psychologische risico's voor de vrouw.

In geval van een zwangerschap verliest de partner (indien van toepassing) in belangrijke mate de bevoegdheid om over het embryo of de foetus waarvan zij beide de intentionele ouders zijn te beslissen.

De uiterste grens van de beslissingsbevoegdheid van de vrouw over leven of dood ligt bij de levensvatbaarheid van de foetus (22 à 25 weken). Vanaf het

Cette vision des choses implique aussi que les embryons qui sont donnés pour la recherche et l'expérimentation ne peuvent plus être retenus pour une réimplantation. Les expérimentations peuvent en effet créer des dommages à l'embryon, et de la sorte à la personne qui en serait issue. Cette réserve est citée dans la plupart des déclarations concernant la recherche sur embryons. Cette incompatibilité entre l'expérimentation et l'implantation pose des problèmes quant au transfert des découvertes expérimentales vers leurs applications cliniques. Si on désire passer de l'expérimentation à l'implantation, il est nécessaire d'appliquer des limitations et un contrôle stricts à l'expérimentation, afin de protéger la personne qui pourrait en naître et l'expérimentation elle-même doit obligatoirement être destinée à apporter un avantage thérapeutique à cette personne à venir.

Dans la majorité des cas, le statut éthique est attribué à l'embryon par les auteurs d'un projet parental, qui sont également le plus souvent les géniteurs de cet embryon. Ils réalisent cette attribution par la destination qu'ils donnent à leurs embryons. Les donneurs doivent consentir à l'usage fait de leurs gamètes, soit pour la constitution d'embryons à des fins de recherche, soit à des fins de réimplantation. S'ils les destinent à l'implantation, ce sont les auteurs du projet parental qui pourront, en un deuxième temps, décider de détruire ou de donner à la recherche les embryons surnuméraires. Si les donneurs n'autorisent que la création d'embryons pour la recherche à partir de leurs gamètes, d'autres personnes ne pourront pas modifier cette destination plus tard.

L'importance attribuée au développement embryonnaire est également subordonné aux intentions. Ce développement est à l'évidence une condition nécessaire à l'existence future d'une personne, mais il n'a pas, en soi, un caractère contraignant. Le passage de l'*in vitro* à l'*in vivo* ne change, au niveau du principe, rien au statut éthique de l'embryon mais modifie bien le pouvoir de décision en faveur de la femme chez qui l'embryon est implanté, étant donné le poids des risques médicaux et psychologiques qu'elle encourt de ce fait.

En cas de grossesse, le partenaire (s'il existe) perd pour une très large part sa capacité de décision quant à l'embryon ou au fœtus dont il est, avec la femme, le parent intentionnel.

La limite ultime de la compétence décisionnelle de la femme sur la vie ou la mort de l'embryon tient à la viabilité du fœtus (22 à 25 semaines). A partir du

ogenblik dat de foetus levensvatbaar is, is de zijnsstatus niet meer uitsluitend afhankelijk van de vrouw maar neemt de samenleving die bevoegdheid over. Een levensvatbare foetus heeft dus ongeveer dezelfde rechten als een pasgeboren kind.

De bovenstaande visie impliceert dat een embryo dat niet tot een toekomstige persoon zal uitgroeien een relatief geringe status krijgt. Deze status laat experimenten op embryo's toe. De embryo's krijgen een beschermwaardigheid die in overeenstemming is met die van ander schaars menselijk materiaal. Die beschermwaardigheid en het respect uit zich in de doelen van de experimenten en onderzoeken waarvoor de embryo's worden gebruikt. Onderzoek dat tot doel heeft fundamentele of praktische kennis of vaardigheden te verwerven op het vlak van de geneeskunde, en dat op korte of lange termijn kan leiden tot de ontwikkeling van methodes en middelen om het welzijn van de mensen te vergroten, is in overeenstemming met dit respect.

#### *Commentaar*

(1) Sommige leden van het Comité wijzen er op dat in deze visie de levensvatbaarheid van de foetus een decisief moment wordt waarop de maatschappij de bevoegdheid over het statuut van de foetus overneemt. Voor de keuze van dit moment wordt geen motivering aangevoerd.

Deze stellingname houdt geen rekening met het feit dat de levensvatbaarheid geen echte scheidingslijn vormt, maar sterk afhankelijk is van de inzet van medische technieken en dus ook van de vooruitgang ervan. Deze vooruitgang zou dus volgens het hier voorgestelde criterium meer en meer de zeggenschap van de ouders reduceren: in de limiet (kunstmatige baarmoeder) zou die zelfs bijna verdwijnen.

Verder kan de levensvatbaarheid slechts worden uitgedrukt in percentages van kansen op leven tegenover kansen op min of meer zware handicaps. De suggestie dat inzake de zwaarwichtige keuzes die in dit verband soms noodzakelijk zijn, «de maatschappij de bevoegdheid overneemt» is onrealistisch en voor velen ook onaanvaardbaar.

Bovendien is deze positie ook onvereenigbaar met een zeer brede intuïtie, die in de meeste abortuswetten haar neerslag vond, namelijk dat, hoe verder de zwangerschap gevorderd is, hoe zwaarwichtiger de redenen voor abortus moeten zijn, hetgeen impliceert dat men een groeiende beschermwaardigheid van de foetus aanneemt, ongeacht de wens van de moeder.

(2) Andere leden voegen hier nog aan toe dat ze het oneens zijn met een opvatting die elke ethische waarde van het embryo alleen laat afhangen van volwassenen die het omringen. Zij vinden dat de moeilijkheid van het probleem er precies in bestaat

moment où le fœtus est viable, son statut d'existence n'est plus seulement dépendant de la femme, mais dépend aussi de la société. Un fœtus viable a donc approximativement les mêmes droits qu'un nouveau-né.

Le point de vue développé ci-dessus implique qu'un embryon qui n'est pas destiné à devenir une personne n'a qu'un statut relativement limité. Ce statut permet l'expérimentation. Les embryons présentent une valeur à protéger qui est semblable à celle d'autres matériels rares d'origine humaine. Cette valeur et le respect qui en découle s'expriment dans les objectifs des recherches et des expérimentations pour lesquelles les embryons sont utilisés. La recherche qui a pour but d'augmenter des connaissances fondamentales ou pratiques dans le domaine de la médecine, et qui de la sorte peut conduire à plus ou moins long terme au développement de méthodes améliorant le bien-être des humains est en concordance avec ce respect.

#### *Commentaires*

(1) Certains membres du Comité attirent l'attention sur le fait que dans la vision développée ci-dessus la viabilité du fœtus constitue un moment décisif où la société prend la capacité de décider du statut du fœtus. Pour le choix de ce moment, il n'est proposé aucun motif.

Cette position ne tient pas compte du fait que la viabilité ne constitue pas une véritable ligne de séparation et qu'elle est fortement dépendante de l'état des techniques médicales et donc aussi du progrès de celles-ci. Ces progrès réduiraient donc de plus en plus, selon le critère évoqué ci-dessus, les droits des parents: à la limite (matrice artificielle) ce droit disparaîtrait même presque entièrement.

En outre, cette viabilité ne peut s'exprimer qu'en pourcentages de chances de survie, face à des risques de handicaps plus ou moins lourds. La suggestion selon laquelle, devant ces choix parfois extrêmement lourds et difficiles, «la société reprend la compétence» est une option irréaliste et, pour beaucoup, inacceptable.

En outre, cette position est incompatible avec une intuition très large, qui a trouvé des retombées dans la plupart des lois sur l'avortement, selon laquelle, plus une grossesse est avancée, plus graves aussi doivent être les raisons qui justifient un avortement. Ceci implique que le fœtus acquiert une «valeur à protéger» croissante au cours de son développement, indépendamment du désir de la mère.

(2) D'autres membres ajoutent encore qu'ils marquent leur désaccord avec une position qui fonde toute la valeur éthique de l'embryon sur les seules intentions des adultes qui l'entourent. Selon ces membres, la difficulté du problème tient précisément

dat deze waarde zowel ontleend is aan de materiële menselijke oorsprong van het embryo als aan de intenties van de betrokken volwassenen. Zij vinden het onaanvaardbaar het statuut van het menselijk embryo te reduceren tot dit van een dierlijk embryo op basis van de intenties. Toch zijn de wijzen waarop deze leden hun positie funderen, onderling verschillend, en zelfs uiteenlopend, zoals verder zal blijken.

(3) Sommige leden hebben nog een ander bezwaar tegen de stellingen omtrent het « ouderlijk project ». Het is in hun ogen een bijzonder gevaarlijke ontwikkeling als het respect voor het embryo afhankelijk wordt gemaakt van de « intentie » van ouders. Eén van de mogelijke problemen met deze stelling is onder meer dat dan ook andere kwetsbare leden van de samenleving afhankelijk kunnen worden gemaakt van de « intenties » van anderen.

#### **4.2. «Fixistische» standpunten: duidelijke scheidinglijn voor de aanvang van het moreel statuut van embryo en foetus**

Alle standpunten die we hierna in afdeling «4» bespreken, zijn geheel of gedeeltelijk «internalistisch»: ze houden rekening met karakteristieken van het embryo zelf, ongeacht de houding van anderen ertegenover. In de afdeling «4.2» worden die ethische visies behandeld die een goed omschrijfbaar moment voorstellen, vanaf wanneer men een embryo of foetus als een persoon moet behandelen, of, in andere termen «morele status» moet toekennen. Het «fixistisch» aspect van deze standpunten (duidelijke scheidinglijn) is niet in alle gevallen even scherp geformuleerd.

##### **4.2.1. Het radicale conceptie-criterium: het embryo als persoon [groep (b)]**

1. Dit uitgangspunt komt op duidelijke wijze naar voren in het officiële standpunt van de rooms-katholieke kerk, inzake het embryo, zoals het werd uitgedrukt in de instructie *Donum Vitae* (DV) van de Congregatie voor de geloofsleer (1987) en in de encycliciek *Evangelium Vitae* van paus Johannes Paulus II (1995).

Volgens DV I, 1, moet men de mens respecteren als een persoon vanaf het eerste ogenblik van zijn ontstaan. Zodra de eicel bevrucht is, begint een leven dat niet dit van de vader of de moeder is, maar dit van een nieuwe mens die zich uit zichzelf ontwikkelt. Hij/zij zal nooit meer menselijk worden indien hij/zij dit niet reeds is vanaf dit moment.

Vanuit een ethische optiek vereist het product van de menselijke conceptie het onvoorwaardelijke respect waarop moreel gezien ieder mens aanspraak kan maken. Dit impliceert dat men hem alle persoonsrechten moet toekennen en in de eerste plaats het on-

à ce que cette valeur doit être articulée à la fois sur la nature physiquement humaine de l'embryon et sur les intentions des personnes adultes qui l'entourent. Ils n'estiment pas acceptable de réduire l'embryon humain à l'embryon animal sur la base des intentions. Les manières dont ces membres fondent leur position sont cependant différentes et parfois divergentes, comme on le verra plus loin.

(3) Certains membres formulent une autre objection quant au « projet parental ». C'est à leurs yeux un développement particulièrement dangereux que de faire dépendre le respect de l'embryon des « intentions » des parents. Un des problèmes possibles qu'entraîne une telle affirmation est, entre autres, que d'autres membres vulnérables de la société pourraient être ainsi considérés comme « dépendants » des intentions des autres.

#### **4.2. Points de vue 'fixistes': une définition précise du moment où commence le statut moral de l'embryon ou du fœtus**

Tous les points de vue que nous présentons à partir d'ici sont en tout ou en partie internalistes: ils prennent en compte des caractéristiques propres à l'embryon lui-même, indépendamment des conduites des personnes à son endroit. Dans la section 4.2 nous présentons les vues éthiques qui proposent un moment bien définissable à partir duquel un embryo ou un fœtus doit être traité comme une personne, ou, en d'autres termes, doit recevoir un « statut moral ». L'aspect fixiste de ces points de vue (précision de la ligne de partage) n'est pas formulée de manière également tranchée d'une position à l'autre.

##### **4.2.1. Le critère radical de la conception: l'embryon comme personne [groupe (b)]**

1. Cette thèse se manifeste de manière claire dans le point de vue de l'Église catholique romaine en ce qui concerne l'embryon, tel qu'il a été exprimé dans l'instruction *Donum Vitae* (DV) de la Congrégation pour la doctrine de la foi (1987) et dans l'encyclique *Evangelium vitae* du pape Jean Paul II (1995).

Selon DV 1, 1, on doit respecter l'humain comme une personne à partir du premier moment de son apparition. Sitôt que l'ovule est fécondé commence une vie qui n'est ni celle du père ni celle de la mère, mais qui est un nouvel être humain qui se développe par lui-même. Il ne deviendra jamais humain s'il ne l'est pas dès ce moment.

D'un point de vue éthique, le produit de la conception humaine exige le respect inconditionnel qui revient à chaque humain: ceci implique qu'il lui soit reconnu tous les droits de la personne, et en premier lieu le droit inaliénable de tout humain innocent à la



vervreemdbaar recht van ieder onschuldig mens op het leven. Hij heeft zoals ieder mens ook recht, in de mate van het mogelijke, op elke deskundige bijstand die zijn medische toestand vereist.

Het basisargument van dit standpunt ligt hierin. Ook al zou men in onzekerheid verkeren over het juiste moment van de bezieling van het embryo, toch blijft het in elk geval een «potentiële persoon» — zoals het Franse *Comité consultatif national d'éthique* het formuleert — een persoon in wording. Zelfs als er twijfel zou bestaan over het statuut van het embryo, moet men in geval van onzekerheid uit voorzichtigheidsoverwegingen voor het maximale respect kiezen.

Daaruit volgt dat in het medisch onderzoek ingrepen op het embryo verboden zijn, tenzij men de morele garantie heeft dat noch het leven noch de integriteit van het toekomstig kind, of zijn moeder gevaar lopen.

Experimenten op embryo's zonder rechtstreeks therapeutisch doel voor die embryo's zelf, zijn ontoelaatbaar.

Het is immoreel menselijke embryo's voort te brengen voor gebruik als biologisch materiaal. Het vernietigen van embryo's die door IVF werden bekomen voor loutere onderzoeksdoeleinden, is een zeer ernstig vergrijp. Ook het invriezen van embryo's is een inbreuk op het respect dat mensen verdienen.

Volgens de katholieke Kerk moet de Staat het recht op leven en fysieke integriteit van elke mens, van de conceptie tot de dood, erkennen. De wet moet uitdrukkelijk verbieden dat mensen, ook in het embryonaal stadium, behandeld worden als experimentele objecten, verminkt en vernietigd worden.

2. Deze stellingname, die men soms de «rigoristische» noemt, vindt men ook terug bij sommige katholieke filosofen (bijvoorbeeld E. Schockenhoff, L. Honnefelder, O. O'Donovan, en andere). Zij twijfelen er niet aan dat het menselijk leven begint bij de versmelting van zaad- en eicel en dat het van dan af onder de bescherming van de wet staat. Het is volgens deze auteurs absurd een kosten-batenanalyse te maken tussen het recht van het menselijk embryo om te leven en het gebruik van dit embryo voor onderzoeksdoeleinden. Een dergelijke afweging zou immers indruisen tegen de democratische rechtsorde, zelfs als deze afweging uitsluitend in uitzonderingsgevallen zou gebeuren. Men verwerpt ook de suggestie dat er pas vanaf de innesteling in de baarmoeder sprake zou zijn van «menszijn» in de volle betekenis van het woord: de «aannee» van het kind door de moeder heeft geen fundamentele gevolgen voor het statuut van het embryo en het eventuele «niet-aannemen» van het embryo door de moeder bezorgt geen vrijbrief om op dat embryo onderzoek te verrichten.

vie. Il a également le droit, dans la mesure du possible, à toute aide compétente que son état médical requiert.

L'argument de base de cette position est le suivant : même si on reste dans l'incertitude quant au moment précis où l'embryon acquiert une âme, il est en tous les cas une «personne potentielle» — comme le Comité consultatif national d'éthique (français) le formule — une personne en devenir. Même si une incertitude peut persister sur le statut de l'embryon, on doit, en cas de doute, opter pour le maximum de respect selon la règle de prudence.

Il en ressort que dans l'activité médicale les interventions sur l'embryon ne sont pas permises, sauf si on a la garantie que ni la vie ni l'intégrité de l'enfant à venir ou de sa mère ne sont menacées.

Les expérimentations sur des embryons sans but thérapeutique direct pour ces embryons eux-mêmes ne sont pas permises.

Il est immoral de produire des embryons humains pour les utiliser comme matériel biologique. La destruction d'embryons provenant de FIV pour des buts de recherche est un délit grave. De même, la congélation d'embryons est une atteinte au respect auquel les hommes ont droit.

Selon l'Église catholique l'État doit reconnaître le droit à la vie et à l'intégrité physique de chaque homme, depuis sa conception jusqu'à sa mort. La loi doit interdire explicitement que des êtres humains, même à leur stade embryonnaire, soient traités comme des objets expérimentaux, mutilés et détruits.

2. On retrouve cette position, appelée parfois aussi «rigoriste», chez certains philosophes catholiques (par exemple E. Schockenhoff, L. Honnefelder, O. O'Donovan, entre autres). Ceux-ci ne doutent pas de ce que la vie humaine commence à la fécondation de l'ovule, et que dès ce moment elle est sous la protection de la loi. Il leur paraît absurde d'entamer une analyse coûts/bénéfices entre le droit à la vie de l'embryon humain et son utilisation pour des buts de recherche. Une telle évaluation irait en effet à l'encontre du droit démocratique, même si elle n'avait lieu que dans des cas d'exception. On rejette aussi la suggestion selon laquelle il ne serait question d'«humanité» au plein sens du terme qu'à partir de la nidation dans l'utérus : l'«acceptation» de l'enfant par la mère n'a pas d'effet fondamental sur le statut de l'embryon, et son éventuel «non-accueil» par la mère n'accorde aucun droit à entamer d'éventuelles recherches sur cet embryon.

Hun visie wordt vaak filosofisch onderbouwd aan de hand van het zogenaamde aristotelisch-thomistisch substantialisme. Het dynamisch-evolutieve is volgens dit ontologisch substantialisme accidenteel, terwijl het wezenlijke, permanente en funderende de substantie is. Vanaf de conceptie is er een nieuwe substantie, die — op grond van een goddelijke scheppingsact — «bezield» is, dit betekent, begaafd met een geestelijke ziel. En daar de ziel het principe van denken, willen en handelen is, is het embryo een persoon in act vanaf de conceptie. Dat de denk- en wilsactiviteit zich slechts progressief manifesteert, is van de orde van het «accident» (accidens) en stelt geenszins de subsistente werkelijkheid van het embryo als geestelijke substantie of persoon ter discussie. Deze substantialiteit is integendeel de dragende grond voor de volstreekte continuïteit in het biologisch ontwikkelingsproces van het embryo.

#### Commentaar

Het «rigoristische», scherp «fixistische» standpunt roept de volgende kritieken op.

(1) Volgens sommige leden van het Comité houdt dit standpunt geen rekening met de stelling verdedigd onder «3.1.1. en 3.3.1.» hierboven. Die stelling wijst op het onderscheid tussen een natuurwetenschappelijk en een ethisch vertoog: een ethisch statuut is niet een feit, dat logisch uit natuurwetenschappelijke gegevens volgt, maar is het resultaat van een consensus of van een meerderheidsbesluit binnen een maatschappij over het al dan niet toekennen van een bepaald statuut.

Ook wie deze stelling niet onderschrijft, blijft toch geconfronteerd met het feit dat geen enkele maatschappij in de wereldgeschiedenis ooit bij consensus of bij meerderheid een statuut van volwaardig persoon aan het vroege embryo heeft toegekend en tevens dat binnen theologische, ethische, juridische en biomedische kringen geen meerderheid in die richting bestaat of bestaan heeft. Om tegen dit brede aanvoelen in te gaan zou wel een verpletterende argumentatie nodig zijn.

Deze leden wijzen ook op het feit dat de substantialistische visie van enkele van deze filosofen niet goed spoort met de positie van de «Congregatie voor de Geloofsleer» die instemmend naar de notie «*personne potentielle*» verwijst.

(2) Sommige leden van groep (c), met een christelijke achtergrond, wijzen erop dat dit standpunt te eng gekoppeld is aan het normen- en waardenstelsel van een bepaalde periode, hetgeen onoverkomelijke moeilijkheden oproept voor het ethisch verantwoord oordelen en handelen. De ervaring leert dat een statisch wereldbeeld moeilijk in overeenstemming te brengen is met onze huidige kennis over de dynamiek

La vision de ces philosophes est souvent basée sur ce qu'on appelle le substantialisme aristotélicien-thomiste. Selon ce substantialisme l'aspect dynamique évolutif est accidentel, tandis que l'être est permanent et fondement de la substance. À partir de la conception il y a une nouvelle substance qui — sur la base d'un acte créateur de Dieu — est 'animée', c'est-à-dire dotée d'une âme spirituelle. Comme l'âme est le principe de la pensée, du vouloir et des conduites, l'embryon est une personne en acte dès sa conception. Le fait que l'activité de penser et de vouloir ne se manifeste que progressivement est de l'ordre de l'accident (accidens) et ne met pas en question l'embryon en tant que substance spirituelle ou comme personne. Cette substantialité est au contraire le fondement porteur de la continuité absolue de l'embryon dans le processus de développement biologique.

#### Commentaires

Cette position «rigoriste», tout à fait «fixiste» appelle de la part de quelques membres les critiques suivantes.

(1) Selon certains membres du Comité ce point de vue ne tient aucun compte de la thèse proposée ci-dessus en 3.1.1. et 3.3.1. Cette dernière montre qu'il faut faire la distinction entre le discours des sciences naturelles et le discours éthique: un statut éthique n'est pas un fait qui découle logiquement des données des sciences naturelles, mais bien le résultat d'une décision de consensus ou de majorité à l'intérieur de la société sur la reconnaissance ou non d'un statut déterminé.

Même celui qui ne souscrit pas à ce principe doit admettre qu'aucune société dans l'histoire du monde n'a jamais, que ce soit par consensus ou par majorité, reconnu au tout jeune embryon le statut d'une personne à part entière. De même, dans les cercles théologiques, éthiques, juridiques et biomédicaux aucune majorité ne peut être trouvée dans ce sens. Pour s'opposer à cette large sensibilité, une argumentation écrasante serait nécessaire.

Ces membres font aussi remarquer que la vision substantialiste de certains philosophes ne cadre pas bien avec la position à la quelle se réfère la Congrégation pour la doctrine de la foi en se ralliant à la notion de «*personne potentielle*».

(2) Certains membres du groupe (c), d'appartenance chrétienne, estiment que ce point de vue (rigoriste) reste trop attaché aux normes et au système de valeurs d'une époque déterminée, ce qui suscite des difficultés insurmontables pour un jugement et des conduites éthiques responsables. L'expérience montre qu'une vision statique du monde est difficilement conciliable avec nos connaissances actuelles sur

van het leven en dus tot een discours leidt dat voor de meeste mensen nauwelijks te begrijpen, laat staan te aanvaarden is. Tenslotte laat een statisch wereldbeeld ook weinig ruimte voor de creativiteit zo eigen aan de mens. Als de mens «naar Gods beeld en gelijkenis» geschapen is, dan is hij/zij ook tot medescheppen in staat. Embryo-onderzoek en het zoeken naar therapieën bij de behandeling van ernstige ziekten, kan vanuit die optiek beschouwd worden als het gebruiken door de mens van zijn door God geschonken mogelijkheden voor grotere ontplooiing van de schepping.

#### **4.2.2. Alternatieve aanvangscriteria voor het persoon-zijn of morele status**

Door de discussies inzake abortus, experimenten op embryo's, foetale chirurgie (eventueel conflict moeder-foetus) enz. ontstond de vraag of men intermediaire stadia of momenten kon vinden betreffende het begin van een ethisch statuut, of van de persoonsrechten, tussen de bevruchting en de geboorte in. De hierna vermelde standpunten hebben gemeenschappelijk dat ze uiteindelijk tot duidelijke scheidingslijnen (fixisme) komen voor het al dan niet toestaan van bepaalde types van experimenten op embryo's; maar wat betreft de argumentatietypes kunnen ze sterk van elkaar verschillen; ze zijn ook niet alle in dezelfde mate «fixistisch».

##### **4.2.2.1. Begin van volwaardig moreel statuut: 15e dag [groep (c)]**

Een aantal leden van groep (c), van christelijke inspiratie, stemmen in met de bijdrage van R.A. McCormick, die een onderscheid maakt tussen genetische individualisering en ontwikkelingsindividualisering. Hij wijst er op dat een embryo van minder dan veertien dagen oud wel een genetische uniciteit bezit, maar dat dit nog voor deling vatbaar is en tot twee individuen met hetzelfde genoom aanleiding kan geven; pas in de latere ontwikkeling ontstaan volwaardige individuen. Daarom kan er een ethisch onderscheid gemaakt worden tussen het moreel statuut van het menselijk embryo vóór en na de veertiende dag. Dit is een «fixistische» benadering in de zin dat er gekozen wordt voor een absolute beschermwaardigheid van het embryo na de veertiende dag. Toch wordt dit standpunt ook «gradualistisch» genoemd omdat het ook een zekere — mindere — beschermwaardigheid vanaf de conceptie erkent, die niet uitsluit dat bepaalde experimenten met overtalige embryo's plaats kunnen vinden vóór de vijftiende dag.

Vanuit deze visie blijft het tot stand brengen van embryo's voor onderzoeksdoeleinden onaanvaardbaar. Enerzijds wijst men op de enorme belasting voor de vrouw die de oöcyten afstaat en anderzijds

la dynamique de la vie, et conduit ainsi à un discours qui pour la plupart des gens est à peine compréhensible, et n'est pas acceptable. Enfin, une vision statique du monde ne laisse guère de place à la créativité comme dimension propre de l'homme. Si l'homme est créé «à l'image et à la ressemblance de Dieu», il doit alors aussi être co-créateur. L'expérimentation sur embryons et la recherche de thérapies pour le traitement de maladies graves peuvent dans cette optique être considérées comme l'usage, par l'homme, des possibilités que lui a données Dieu pour participer au plus grand épanouissement de la création.

#### **4.2.2. Critères alternatifs pour le statut moral ou de personne**

Dans les discussions à propos de l'avortement, de l'expérimentation sur embryons, de la chirurgie foetale (conflit éventuel mère-foetus) etc. est apparue la question de savoir s'il était possible de trouver des stades intermédiaires ou des moments concernant le début du statut éthique ou des droits de la personne, entre la fécondation et la naissance. Les points de vue rapportés ici ont en commun qu'ils proposent des lignes de partage claires (fixisme) pour autoriser ou non des expérimentations de types déterminés. En ce qui concerne leurs argumentations, elles diffèrent parfois fortement. Elles ne sont d'ailleurs pas non plus «fixistes» au même degré.

##### **4.2.2.1. Commencement d'un statut moral absolu: jour [groupe (c)]**

Un certain nombre de membres du groupe (c), d'inspiration chrétienne, s'inspirent principalement de l'apport de R.A. McCormick qui fait une différence entre l'individualisation génétique et l'individualisation par le développement. Il souligne que l'embryon de moins de 14 jours possède bien une unicité génétique, mais reste en cas de division capable de donner naissance à deux individus du même génome (vrais jumeaux); dans le développement ultérieur se formeront des individus de valeur entière. C'est pourquoi on peut faire une différence entre le statut moral de l'embryon avant et après quatorze jours. Ceci est une approche fixiste dans le sens où on choisit de reconnaître une valeur absolue à l'embryon à partir du quatorzième jour. On appelle cependant ce point de vue également «gradualiste» parce qu'il reconnaît une certaine valeur à l'embryon au départ de la conception, mais une valeur qui n'exclut pas que certaines expérimentations puissent être faites sur des embryons surnuméraires avant le quinzième jour.

De ce point de vue la création d'embryons pour la recherche reste inacceptable. D'un côté, on souligne l'énorme charge que représente pour la femme le fait de donner des ovules. De l'autre, on considère que le

vindt men dat de kans dat het embryo als middel tot een doel gezien wordt, te groot. Het afzien van deze experimenten kan een beperking betekenen van onze mogelijkheden om het leed te verlichten, maar het alternatief zou zijn dat we een van de meest kwetsbare wezens op aarde zouden gebruiken en opofferen: het menselijk leven in zijn allerprilste begin.

#### 4.2.2.2. Andere «fixistische» voorstellen

a) Helga Kuhse en Peter Singer, die in hun ethische (utilitaristische) visie een centraal belang hechten aan pijn en welzijn van organismen, vinden dat de moral status van de foetus daar begint waar voor het eerst sprake kan zijn van gewaarwordingen. Op basis van wetenschappelijke studies vermoeden ze dat het embryo of de foetus een «*sentient being*» wordt ergens tussen de zesde en de twintigste week. Als absolute veiligheidsmaatregel stellen ze echter de 28e dag voor.

b) Baruch Brody wijst op de analogie tussen het einde van de menselijke persoon, dat men thans bepaalt als het stoppen van de activiteit van het brein, en het begin ervan, dat dan zou samengaan met het ontstaan van de hersenactiviteit (*brain functioning*). Het persoon-zijn zou dus beginnen rond de zesde week.

c) Ruimer verspreid [volgens leden van groep (e)] is de opvatting dat de mensenrechten een aanvang nemen bij de levensvatbaarheid van de foetus buiten de baarmoeder. Afhankelijk van de medische omringing en van het risico op handicaps dat men bereid is te lopen, ligt dit «moment» tussen 22 en 30 weken, of tussen een gewicht van 500 en 1 500 gram.

#### Commentaar

Volgens sommige leden van het Comité blijkt uit deze enkele voorbeelden (men kan nog andere «decisieve» momenten voorstellen) dat dit zoeken naar een vast punt voor het ontstaan van de persoonsrechten, een hachelijke onderneming is; zij wijzen op het volgende.

(1) Bij alle voorgestelde criteria, zelfs bij de bevruchting, gaat het nooit om een gebeurtenis op een bepaald ogenblik, maar om een proces dat uren, dagen en zelfs weken in beslag kan nemen. Dat introduceert een vorm van gradualisme dat afbreuk lijkt te doen aan het decisief karakter van de scheidingslijn. Men zal dan toch een beroep moeten doen op een conventionele scheidingslijn, hoewel men die in de feiten zelf wou zoeken.

(2) Alleen reeds de vaststelling dat zoveel uiteenlopende voorstellen ter tafel liggen, suggereert dat er voor geen enkel criterium beslissende argumenten bestaan.

risque de traiter l'embryon comme un simple moyen en vue d'un autre but est trop élevé. Le refus de ce type d'expérimentation peut évidemment limiter notre capacité de soulager des souffrances, mais l'autre terme de l'alternative impliquerait que nous utilisions et sacrifions un des êtres les plus vulnérables sur terre: la vie humaine dans ses tout débuts.

#### 4.2.2.2. Autres propositions «fixistes»

a) Helga Kuhse et Peter Singer, qui dans leurs vues éthiques (utilitaristes) attachent une importance centrale à la douleur et au bien-être des organismes, estiment que le statut moral du fœtus commence là où il peut commencer à être question de sensibilité. Sur base d'études scientifiques ils estiment que l'embryon ou le fœtus devient un «*sentient being*» (un être sensible) entre la sixième et la vingtième semaine. Comme règle de sécurité absolue, ils fixent plutôt le 28<sup>e</sup> jour.

b) Baruch Brody souligne l'analogie qui existe entre la fin de la personne humaine, qui est pour le moment définie par la fin de l'activité du cerveau, et le début de cette personne, qui commencerait avec l'activité cérébrale (*brain functioning*). L'être-une-personne commencerait donc autour de la sixième semaine.

c) Bien plus largement répandue [selon des membres du groupe (e)] est l'opinion que les droits de la personne commenceraient à la viabilité du fœtus hors de la matrice maternelle. Selon le soutien médical disponible et les risques de handicaps qu'on est prêt à prendre, ce moment se situe entre 22 et 30 semaines, ou entre un poids de 500 à 1 500 grammes.

#### Commentaires

Selon certains membres du Comité, il ressort de ces quelques exemples (et on pourrait encore proposer d'autres moments «décisifs») que cette recherche d'un point d'ancrage solide pour fixer l'apparition de la personne est une entreprise périlleuse; ils insistent sur ce qui suit.

(1) Tous les critères proposés, même la fécondation, ne portent pas sur un événement surgissant à un moment déterminé, mais bien sur un processus qui peut prendre des heures, des jours et même des semaines. Ceci introduit une forme de gradualisme qui semble contredire le caractère décisif de la ligne de partage proposée. Ce qui implique qu'on devra quand même faire appel à une ligne de partage conventionnelle, bien qu'on souhaiterait la trouver dans les faits eux-mêmes.

(2) Le seul fait qu'autant de propositions soient mises sur la table suggère que pour aucune il n'y a d'arguments vraiment décisifs.

(3) De voorstellen vertrekken veelal van de boven bekritiseerde opvatting dat een ethisch statuut uit natuurwetenschappelijke gegevens afleidbaar is, terwijl die hoogstens het voorbereidend materiaal kunnen leveren voor het antwoord op de vraag welk statuut de maatschappij zal toekennen.

(4) In de Angelsaksische literatuur is het niet steeds duidelijk wat men met de uitdrukking «*moral status*» bedoelt. Bij sommigen (bijvoorbeeld Brody) is dit een alles-of-niets begrip: een wezen met *moral status* is een persoon. Bij anderen kan het een variabele karakteristiek zijn: men kan meer of minder *moral status* hebben en dat laat toe dit statuut af te wegen tegen andere waarden.

(5) Tenslotte wordt niet inzichtelijk gemaakt op welke gronden sommige types van experimenten vóór de decisieve scheidingslijn wel kunnen en andere niet.

#### **4.3. Het embryo als «potentiële persoon»: een uitgangspunt voor morele status [groep (d)]**

Het hier bedoelde funderingscriterium verdient een aparte en enigszins grondiger behandeling, niet alleen omdat het herhaaldelijk in de recente literatuur voorkomt, maar vooral omdat het als uitgangspunt diende voor de adviezen van enkele belangrijke commissies: het Franse Comité consultatif national d'éthique, het Comité permanent des médecins de la Communauté européenne en, tot op zekere hoogte, het Britse Warnock Report. Het criterium is niet «fixistisch», omdat het vóór de geboorte geen duidelijk moment voorstelt voor het begin van de «persoon», maar het is ook niet echt «gradualistisch» omdat het niet uitloopt op een stijgende beschermwaardigheid van het embryo en de foetus naarmate men dichterbij de geboorte.

In de versie van het CCNE luidt dit principe als volgt: «L'embryon humain doit être reconnu comme une personne potentielle ... Cette qualification constitue le fondement du respect qui lui est dû.» Het Warnock Report zegt: «*The objection to using human embryos in research is that each one is a potential human being.* (1)»

Zoals uit het *Rapport éthique* blijkt, moeten we het uitgangspunt van het CCNE op een meer genuanceerde wijze interpreteren, dan meestal het geval is. Het Advies zegt niet zozeer dat het embryo een «potentiële persoon» is, maar dat het als een «potentiële persoon» moet worden erkend; dit

(3) Ces propositions découlent largement de l'idée critiquée ci-dessus que le statut éthique est déductible des données scientifiques naturelles alors que ces données peuvent au mieux fournir un matériel préparatoire pour la réponse à la question de savoir quel statut la société va reconnaître à l'embryon.

(4) La littérature anglo-saxonne n'est pas toujours claire sur ce que l'on entend par «statut moral». Chez certains (par exemple Brody) il s'agit d'un concept en tout ou rien: un être ayant un statut moral est une personne. Chez d'autres il s'agit d'une caractéristique variable: on peut disposer d'un statut moral plus ou moins important, et cela permet de mettre en balance ce statut face à d'autres valeurs.

(5) Finalement, ces positions ne rendent pas tellement intelligibles les bases qui fondent l'autorisation de certaines expérimentations avant la ligne de partage, et pas d'autres.

#### **4.3. L'embryon comme «personne potentielle»: une solution pour le statut moral [groupe (d)]**

Le critère fondateur envisagé ici mérite un examen particulier et plus approfondi, non seulement parce qu'il est fréquemment évoqué dans la littérature récente, mais surtout parce qu'il a servi de point de départ aux avis de quelques commissions importantes: le Comité consultatif national d'éthique (français) (CCNE), le Comité permanent des médecins de la Communauté européenne et, dans une certaine mesure, le Warnock Report (Britannique). Ce critère n'est pas «fixiste» parce qu'il ne fixe aucun moment précis où commencerait la «personne» avant la naissance; mais il n'est pas non plus «gradualiste» car il ne débouche pas sur une valorisation croissante de l'embryon, puis du fœtus, au fur et à mesure qu'on se rapproche du moment de la naissance.

Pour le CCNE, ce principe s'exprime comme suit: «L'embryon humain doit être reconnu comme une personne potentielle. Cette qualification constitue le fondement du respect qui lui est dû.» Le rapport Warnock déclare: «*The objection to using human embryos in research is that each one is a potential human being.* (1)»

Ainsi qu'il apparaît dans le «Rapport Éthique» le point de départ du CCNE doit être interprété de manière plus nuancée qu'on ne le fait le plus souvent. L'avis ne dit pas tellement que l'embryon est une «personne potentielle», mais qu'il doit être reconnu comme une personne potentielle; ceci n'est pas une

(1) (a) «Avis relatif aux recherches sur les embryons humains in vitro et à leur utilisation à des fins médicales et scientifiques (15 décembre 1986)»; de uitdrukking «*personne potentielle*» werd ook reeds gebruikt in een advies van 22 mei 1984, maar pas in het «*Rapport éthique*», Annex bij het Advies van 15 december 1986, wordt de ethische betekenis ervan verduidelijkt. (b) «*A Question of life, The Warnock Report on human Fertilisation and Embryology*», 1985».

(1) (a) «Avis relatif aux recherches sur les embryons humains in vitro et à leur utilisation à des fins médicales et scientifiques» (15 décembre 1986). L'expression «*personne potentielle*» fut déjà utilisée dans un avis du 22 mai 1984, mais dans le «*Rapport éthique*» annexé à l'avis du 15 décembre 1986 la signification en est clarifiée (b) «*A question of life, the Warnock Report on human fertilisation and Embryology*», 1985.

laatste is niet een bewering over feiten, maar een ethisch postulaat waarrond men een zo ruim mogelijke consensus hoopt te realiseren. Ook het *Warnock Report* gaat in dezelfde richting waar het schrijft: «we hold the answer to such questions (of when life or personhood begin) in fact are complex amalgams of factual and moral judgements.»

Het blijft echter een probleem of deze subtiele distincties in de loop van de teksten worden volgehouden, en vooral of de lezers zich daar altijd bewust van zijn.

#### Commentaar

— Over deze verwijzing naar «potentiële persoon» of «persoon in wording» kan men zonder betwisting twee opmerkingen maken.

a) Deze formuleringen wekken bij de eerste confrontatie de indruk een duidelijke betekenis te hebben: ze lijken iets uit te drukken wat intuïtief inzichtelijk en aannemelijk is en openen daardoor de weg in de richting van een ruime consensus.

b) Ze hebben historisch een belangrijke rol gespeeld omdat ze een uitweg leken te bieden tussen twee als extreem ervaren posities: de «rigoristische», die stelt dat bij de conceptie een volwaardige persoon ontstaat, en de strikt natuurwetenschappelijke die geen essentieel (ethisch) verschil ziet tussen een dierlijk en een menselijk embryo. Deze formulering bood een opening naar een compromis dat een zeker respect voor het embryo garandeert, zonder daarom de aanvaardbaarheid van sommige types van experimenten volledig uit te sluiten.

— Een aantal leden van groep (e) wensen er echter op te wijzen dat deze waardevolle rol nu uitgespeeld is, omdat bij nadere analyse een aantal onoverkomelijke zwakheden aan het licht komen.

(1) De betekenis van de term «potentieel» wordt in de bovenvermelde teksten niet geanalyseerd. Dit laat vermoeden dat men die zo helder vindt dat het nagaan van het gebruik via de gewone woordenboeken kan volstaan. Daar vindt men dat deze term wijst op iets wat mogelijk is, wat kan bestaan, vaak in tegenstelling tot iets wat «actueel» is, wat echt bestaat. Het enig positief aspect van de definitie lijkt de verwijzing naar «mogelijkheid» te zijn, maar daar staat tegenover, vooral in het Frans, een eerder negatieve connotatie: wat slechts «potentieel» is, is zeker niet «reëel», bestaat dus niet als zodanig (1).

(1) *Oxford English Dictionary*: «potential ... possible as opposed to actual; existing in posse or in a latent or undeveloped state, capable of coming into being or action. *Littré*: «qui existe en puissance; se dit par opposition à actuel». *Dictionnaire du français contemporain*: «se dit d'une chose qui existe en puissance, virtuellement mais non réellement». *Robert*: «qui existe en puissance, opposé à actuel». *Nouveau Larousse Universel*: «qui n'est qu'en puissance».

assertion basée sur des faits, mais un postulat éthique autour duquel on espère réaliser un consensus aussi large que possible. Le *Warnock Report* va dans le même sens lorsqu'il écrit: «We hold the answer to such questions (of when life or personhood begin) in fact are complex amalgams of factual and moral judgments.»

Il reste pourtant le problème de savoir si ces distinctions subtiles sont maintenues dans la suite des textes, et surtout si les lecteurs en sont toujours bien conscients.

#### Commentaires

— Sur cette attribution de «personne potentielle» ou de «personne en devenir» on peut sans hésitation faire deux remarques:

a) Ces formulations donnent, en première approche, le sentiment d'apporter une signification évidente: elles paraissent exprimer quelque chose d'intuitif et d'acceptable, et elles ouvrent ainsi un chemin vers un large consensus.

b) Elles ont joué, historiquement, un rôle important parce qu'elles paraissaient ouvrir une voie entre les deux positions extrêmes; celle des «rigoristes», qui affirment que dès la conception existe une personne à part entière, et celle des sciences de la nature, qui ne voient pas de différence essentielle (éthique) entre un embryon animal et un embryon humain. Ceci offrait donc une ouverture vers un compromis qui garantissait un certain respect envers l'embryon humain sans pour autant exclure totalement la légitimité des expérimentations.

— Un certain nombre de membres du groupe (e) souhaitent montrer que le rôle positif de ces concepts est actuellement épuisé parce qu'une analyse plus précise en a montré des faiblesses insurmontables.

(1) La signification du terme «potentiel» n'est pas analysée dans les textes cités. Ceci laisse supposer que l'utilisation de ce terme peut être référée à celle qu'on trouve dans les dictionnaires habituels. Or nous y voyons que ce terme désigne quelque chose qui est possible, qui «peut» exister, surtout par opposition à quelque chose qui existe «actuellement», qui existe «vraiment». Le seul aspect positif de la définition semble être le renvoi à la «possibilité» d'exister, mais avec la connotation négative, surtout en français, que ce qui est «potentiel» n'est pas «réel» et n'existe donc pas en tant que tel (1).

(1) «*Oxford English Dictionary*»: «potential»: possible as opposed to actual; existing in posse or in a latent or undeveloped state, capable of coming into being or in action. *Littré*: «qui existe en puissance; se dit par opposition à actuel». *Dictionnaire du français contemporain*: «se dit d'une chose qui existe en puissance, virtuellement mais non réellement». *Robert*: «qui existe en puissance, opposé à actuel». *Nouveau Larousse Universel*: «qui n'est qu'en puissance».

Ook de filosofische traditie brengt in dit opzicht weinig verheldering. Men vindt dit begrip alleen binnen het aristotelische denken en zelfs daar blijft de betekenis vaag en wordt slechts via analogieën uitgelegd. In de hedendaagse filosofische encyclopedieën komt deze term nauwelijks of niet voor. Dit lijkt nogal beperkt voor een concept dat een centrale rol moet spelen in het ethisch en zelfs juridisch vertoog inzake het embryo(1).

Er zijn in de recente literatuur een aantal kritische besprekingen verschenen van dit gebruik van het concept. Men komt daarin tot het besluit dat het heel moeilijk is een adequate definitie te formuleren omdat de term, naargelang van het type van vertoog of de aard van de contexten, heel uiteenlopende betekenissen kan hebben. Uit de toepassing van deze term in de uitdrukking «potentiële persoon», kan men dus moeilijk ondubbelzinnige besluiten afleiden. Er is wel overeenstemming over het feit dat wat «potentieel» is, zeker niet «actueel» of reëel is. Maar dit maakt het heel twijfelachtig of men op een «potentiële persoon» de kantiaanse norm kan toepassen, die stelt dat men een «persoon» nooit tot een statuut van louter middel mag herleiden, hij is steeds doel voor zichzelf(2).

(2) De onduidelijkheid over de implicaties van deze «potentialiteit» is ook gebleken bij de concrete toepassingen van het concept.

In de «Instructie» *Donum Vitae van de Congregatie voor de geloofsleer* (1987) vormt de uitspraak dat het embryo een «potentiële persoon» is, een schakel in de argumentatie die ertoe leidt elke vorm van experimenteren op embryo's te verbieden.

In het *Warnock Report* leidt deze formule wel tot een aantal procedurele restricties betreffende de omgang met embryo's, maar niet tot het verbieden van experimenten, zelfs niet als ze alleen voor het onderzoek tot stand komen.

(1) In de *Notions Philosophiques* (3279 blz.) van de *Encyclopédie Philosophique Universelle* verwijst de term «potentiel» alleen naar «énergie potentielle» een begrip uit de fysica; wel wordt de term «puissance» besproken, maar in een hoofdzakelijk aristotelische benadering die niet toelaat het begrip «potentieel» te verhelderen. De index van de *Encyclopedia of Bioethics* (2950 blz.), die meer dan 6 000 termen bevat, vermeldt noch «potential» noch «potentiality». In de *Encyclopedia of Philosophy* (Paul Edwards, 4205 blz.) wordt in een tiental regels verwezen naar het gebruik door Aristoteles en het afwijzen van de term door Ockham; een definitie vindt men er niet. Voor de recente *Routledge Encyclopedia of Philosophy* (1998, 10 vols), geldt hetzelfde. In de index (479 blz.) van de vierdelige *Dictionary of the History of Ideas* (Philip P. Wiener, 2.531 blz) komen de termen «potential» en «potentiality» niet voor.

(2) Zie bijvoorbeeld Fagot-Largeault, Anne, Les droits de l'embryon (foetus) humain, et la notion de personne potentielle, *Revue de Métaphysique et de Morale*, 3 (1987), pp. 361-385; Singer, Peter, & Dawson Karin, *IVF technology and the argument from potential*, *Philosophy and Public Affairs*, 17 (1988), 87-104; Buckle, Stephen, *Arguing from potential*, *Bioethics*, 2 (1988), 227-253; Hottois, G. et Missa, J.-N., *Nouvelle encyclopédie de bioéthique* (2001), blz.643-644.

La tradition philosophique n'apporte pas, elle non plus, beaucoup de clarté sur ce terme. Ce concept n'est utilisé que dans la pensée aristotélicienne et, même là, sa signification reste vague et n'est expliquée que par des analogies. Dans les encyclopédies philosophiques contemporaines ce terme n'apparaît guère ou pas du tout. Tout ceci semble assez limité pour un concept qui doit jouer un rôle central dans un discours éthique et même juridique à propos de l'embryo(1).

Dans la littérature récente on trouve quelques discussions critiques quant à l'usage de ce concept. On en arrive ainsi à la conclusion qu'il est extrêmement difficile d'en formuler une définition adéquate car ce terme, selon le type de discours ou de contexte, peut revêtir toute une gamme de significations différentes. De l'usage du terme «personne potentielle» on peut difficilement tirer des conclusions qui ne soient pas ambiguës. Il y a bien un consensus sur le fait que ce qui est «potentiel» n'est certainement pas «actuel» ou «réel». Mais cela laisse entièrement dans le doute le fait de savoir si on doit appliquer à une «personne potentielle» normes kantienne qui disent qu'une personne ne peut jamais être placée simplement dans le statut de moyen car elle est toujours aussi une fin en soi(2).

(2) L'imprécision des implications de cette potentialité est également apparue lors de l'application concrète de ce concept.

Dans l'instruction *Donum Vitae de la Congrégation pour la doctrine de la foi* (1987) l'énoncé que l'embryo est une «personne potentielle» forme un chaînon dans l'argumentation qui conduit à interdire toute expérimentation sur embryons.

Dans le *Warnock Report* cette formule conduit à un certain nombre de restrictions de procédure concernant le maniement des embryons, mais non à l'interdiction des expérimentations même avec des embryons créés seulement dans un but de recherche.

(1) Dans les *Notions philosophiques* (p. 3279) de l'*Encyclopédie philosophique universelle*, le terme «potentiel» ne renvoie qu'à «énergie potentielle», un concept de physique; le terme de «puissance» est bien discuté, mais dans une approche principalement aristotélicienne, qui ne permet pas d'éclairer le concept de «potentiel». L'index de l'*Encyclopedia of Bioethics* (p. 2950) qui contient plus de 6 000 termes, ne mentionne ni «potential» ni «potentiality». Dans l'*Encyclopedia of Philosophy* (Paul Edwards, p. 4205) on renvoie en une dizaine de pages à l'usage du terme par Aristote et son rejet par Ockham; on n'en donne pas de définition. Cela vaut aussi pour la récente *Routledge Encyclopedia of Philosophy* (1998, 10 vol.) Dans l'index (p. 479) du *Dictionary of the History of Ideas* (Philip P. Wiener, p. 2531) on ne trouve pas les termes «potential» ou «potentiality».

(2) Voir par exemple Fagot-Largeault Anne, Les droits de l'embryon (foetus) humain et la notion de personne potentielle, *Revue de Métaphysique et de Morale*, 3, (1987), pp. 361-385; Singer Peter & Dawson Karin, *IVF technology and the argument from potential*, *Philosophy and Public Affairs*, 17 (1988), 87-104; Buckle Stephen, *Arguing from potential*, *Bioethics*, 2 (1988), 227-253; Hottois, G. & Missa J.-N., *Nouvelle encyclopédie de bioéthique*, (2001), p. 643-644.

In het *Advies van het CCNE* van 1986 komt men, vertrekkend van hetzelfde uitgangspunt, tot het besluit dat wel het onderzoek op overtallige embryo's toelaatbaar is, maar dat het tot stand brengen van embryo's voor het onderzoek, totaal verboden moet worden.

(3) Maar ook voor het CCNE ligt blijkbaar de draagwijdte van dit principe niet onwrikbaar vast. Immers, in het *Advies* van 18 januari 2001 wordt voorgesteld op dit laatste verbod twee uitzonderingen te voorzien. (a) Om nieuwe reproductietechnieken te valideren vooraleer ze in Frankrijk toelaatbaar zijn, mag men, exclusief voor het onderzoek embryo's tot stand brengen. (b) Dit laatste mag — althans volgens een meerderheid binnen het CCNE — ook gebeuren in het kader van onderzoeken betreffende therapeutisch klonen. Op te merken valt dat deze laatste verruiming gebeurt ondanks de uitdrukkelijke uitspraak (in hetzelfde *Advies*) dat embryo's die door kloneren van een somatische celkern ontstonden, hetzelfde statuut hebben als die welke uit normale reproductie voortkomen.

De reden van deze gewijzigde visie over de ethische impact van het hier bedoelde principe, vindt men in de volgende passus: «Les travaux sur le clonage dit thérapeutique des embryons humains vont inéluctablement se développer dans divers pays ... Le fait d'y renoncer rendrait la société française dépendante des recherches poursuivies à l'étranger ...» (1).

— Enkele leden van groep (c) reageren positief op deze vertaling van een minimale consensus omtrent een delicaat ethisch thema in een pluralistische samenleving en wensen hierbij het volgende op te merken.

De auteurs die deze stelling bijtreden, willen twee uitersten vermijden: enerzijds de reductie van het embryo tot een aanwas van het moederlijk lichaam op grond waarvan het niet meer eerbied verdient dan eender welk celweefsel, en anderzijds de biologische gelijkstelling van het embryo als menselijke persoon zonder meer. Daarom beschouwen zij, in de regel van een fenomenologisch mensbeeld, het embryo als een «potentiële menselijke persoon». Ze noemen het een «potentiële persoon» en geen «persoon», omdat zij zowel de radicale verwantschap als het grote verschil tussen het embryo en de uitgegroeide persoon willen beklemtonen. Ze zijn gelijken, omdat het embryo, dank zij een continu ontwikkelingsproces, uitgroeit tot een volwassen persoon. Maar ze verschillen ook grondig, omdat er

Dans l'*Avis du CCNE* de 1986, partant du même point de départ, on arrive à la conclusion que l'expérimentation est permise sur les embryons surnuméraires, mais que la création d'embryons pour la recherche doit être totalement interdite.

(3) Mais le CCNE lui-même ne paraît pas tout à fait immuable sur la portée de ce principe. En effet, l'*Avis* du 18 janvier 2001 propose que cette dernière interdiction prévoie deux exceptions. Des embryons peuvent être créés pour la recherche, d'une part pour valider de nouvelles techniques de reproduction avant de les autoriser en France, d'autre part, au moins pour une majorité au sein du CCNE, dans le cadre de recherches portant sur les clones thérapeutiques. Il faut remarquer aussi que ce dernier élargissement apparaît malgré l'énoncé explicite dans le même *Avis* que les embryons qui seraient réalisés par clonage à partir d'un noyau cellulaire somatique auraient le même statut que ceux qui proviennent d'une reproduction normale.

On trouve les raisons de cet élargissement de l'impact éthique du principe visé ici dans le passage suivant: «Les travaux sur le clonage dit thérapeutique des embryons humains vont inéluctablement se développer dans divers pays ... Le fait d'y renoncer rendrait la société française dépendante des recherches poursuivies à l'étranger ...» (1).

— Certains membres du groupe (c) réagissent positivement à ce concept (personne potentielle) comme étant la traduction d'un consensus minimal dans un problème éthique délicat au sein d'une société pluraliste, et souhaitent ajouter les considérations suivantes.

Les auteurs qui soutiennent cette conception veulent éviter deux extrêmes: d'un côté la réduction de l'embryon à n'être qu'une simple extension du corps de la mère, d'où il ne mériterait pas plus de respect qu'une quelconque cellule; de l'autre côté l'équivalence sans plus, sur base biologique, de l'embryon avec une personne humaine. C'est pourquoi ils considèrent, dans une approche phénoménologique de l'image humaine, l'embryon comme «une personne humaine potentielle». Ils le désignent comme «personne potentielle», et non comme «personne» afin de souligner tout autant la parenté radicale de l'embryon avec une personne développée que sa différence considérable d'avec celle-ci. Il ressemble à une personne en ce qu'au terme d'un processus continu de développement il pourra deve-

(1) Het vergelijken van de interpretatie in de richting van een beter beantwoorden aan de noden van het onderzoek, was reeds te merken in het *Advies* van 1997: «sur la constitution de collections de cellules embryonnaires humaines et leur utilisation à des fins «thérapeutiques ou scientifiques». Zie hierover: Langlois, Anne, L'embryon est-il toujours une «personne potentielle»? , *Les Cahiers du CCNE*, 15 (1998), p. 32-36.

(1) Le glissement de l'interprétation dans le sens de mieux répondre aux besoins de la recherche, pouvait déjà se remarquer dans l'*Avis* de 1997 «sur la constitution de collections de cellules embryonnaires humaines et leur utilisation à des fins thérapeutiques ou scientifiques». Voir là-dessus: Langlois Anne, «L'embryon est-il toujours une «personne potentielle»? , *Les Cahiers du CCNE*, 15, (1998), pp. 32-36.



een enorme afstand bestaat tussen de mogelijkheden van een bevruchte eicel die al uitgegroeid is tot enkele cellen en die van een uitgegroeid vrij, sprekend, denkend en handelend subject. Het lijkt hen dan ookeen misbruik van de taal het embryo vanaf de conceptie een volledige menselijke persoon te noemen. Het is volgens hen slechts persoon in potentie, onder meer op basis van zijn biologisch-genetische eigenheid. Het biologische is echter alleen maar noodzakelijke voorwaarde, doch geenszins voldoende grond voor het persoon-zijn, of liever persoon-worden van het embryo. Hier gebeurt dan ook volgens deze verdedigers van het potentialiteitsargument de volstrekt positieve inbreng van de stelling van de medemenselijke erkenning. Het embryo kan volgens hen inderdaad alleen maar uitgroeien tot een persoonlijk individu onder de juiste omstandigheden en voorwaarden. Het betreft hier dan niet alleen maar biologische en somatisch-maternelen voorwaarden, doch ook psychologische, affectief-relatieve, sociale en culturele voorwaarden. De persoonsmogelijkheid, die volgens dit standpunt vanaf de conceptie onherleidbaar is meegegeven, kan zich inderdaad enkel actualiseren en uitgroeien tot een volwaardige menselijke persoon dankzij de inbreng van de anderen. Toch moet duidelijk zijn dat deze medemenselijke erkenning volgens deze visie mede het persoon-zijn constitueert, maar dan toch ook weer niet zonder meer. De meest intense en kwalitatief hoogstaande poging om een niet-menselijk biologisch-genetische eigenheid, eenvoudiger gezegd om bijvoorbeeld een dier, een hond, tot het niveau van een menselijke persoon te verheffen, zal nooit slagen omdat de biologische voorwaarde, waarvan de menselijke individualiteit en het menselijk persoon-zijn afhankelijk is, namelijk een uniek en onherleidbaar menselijk genetisch patroon, ontbreekt. De medemenselijke erkenning kan volgens deze visie nooit een bepaald genetisch materiaal tot persoon constitueren, als de potentialiteit tot menselijk persoon-zijn niet aanwezig is.

De intrinsieke biologische dynamiek van het embryo tot kind maakt volgens deze auteurs dan ook dat er een radicaal kwalitatief verschil — en dus niet zomaar continuïteit — bestaat tussen aan de ene kant de zaadcel en de eicel en aan de andere kant het embryo. Zaadcel en eicel kunnen, als ze samenkomen, uitgroeien tot een kind, en als zodanig bezitten ze een zekere potentialiteit. Het verschil met het embryo is, dat uit de zaadcel en de eicel afzonderlijk geen menselijk individu kán ontstaan, tenzij ze bij elkaar worden gebracht. En ze komen niet, vanuit een innerlijke spontane dynamiek, bij elkaar, doch ze moeten door externe instanties — seksueel of technisch — bij elkaar gebracht worden. In tegenstelling hiermee, bezit het embryo volgens deze auteurs een innerlijke dynamiek, waardoor — als alles normaal verloopt — het uitgroeit tot een menselijke persoon, en dit zonder actieve interventie van derden. Er

nir une personne adulte. Il en diffère aussi fondamentalement parce qu'une distance énorme sépare un ovule fécondé qui s'est multiplié en quelques cellules et un sujet développé libre, pensant, parlant, et organisant ses conduites. Il leur semble ainsi que c'est un abus de langage que de désigner un embryon comme «personne humaine à part entière» dès la conception. Il n'est, selon eux, qu'une personne en puissance, entre autre en raison de son individualité biologique génétique. Cette base biologique est en fait une condition nécessaire mais nullement suffisante pour «être une personne», ou mieux, pour que l'embryon devienne une personne. Ici prend place, selon les défenseurs de l'argument de la potentialité, l'apport entièrement positif de la thèse de la reconnaissance par les autres humains. Selon eux, l'embryon ne peut en effet se développer jusqu'à devenir une personne que dans des circonstances correctes et à des conditions précises. Ceci ne concerne pas seulement les conditions biologiques et somatiques maternelles mais aussi les conditions psychologiques, affectives-relationnelles, sociales et culturelles. La possibilité de devenir une personne, qui dans cette thèse est donnée de manière irréductible dès la conception, ne peut en effet se réaliser jusqu'à être une personne à part entière que par l'apport des autres humains. Il doit être clair que cette reconnaissance humaine, selon cette vision des choses, co-constitue «l'être une personne», mais pas à elle seule non plus. Les efforts les meilleurs et les plus intenses pour élever au niveau d'une personne humaine un organisme biologiquement non humain, un animal, par exemple un chien, ne réussiront jamais. Ceci parce que manquent irréductiblement les conditions biologiques dont dépendent l'individualité humaine et le fait d'être une personne humaine, à savoir un programme génétique humain. La reconnaissance humaine ne pourra jamais, insistent les tenants de cette position, constituer comme personne un patrimoine génétique donné s'il ne contient pas la possibilité de devenir humain.

La dynamique biologique intrinsèque qui conduit de l'embryon à l'enfant a aussi pour effet qu'une différence radicale — et pas seulement une continuité — existe entre, d'une part, les gamètes, et d'autre part l'embryon. Les spermatozoïdes et les ovules peuvent, s'ils s'unissent, se développer jusqu'à former un enfant, et comme tels possèdent une certaine potentialité. Mais la différence est qu'un spermatozoïde ou un ovule seuls ne peuvent donner un enfant. Ils doivent d'abord être unis. En outre, ils ne s'unissent pas spontanément, mais ne peuvent se rencontrer que par une intervention externe: sexuelle ou technique. Par contre l'embryon dispose, selon ces auteurs, d'une dynamique interne qui lui permet — si tout se passe normalement — de se développer jusqu'à devenir une personne humaine sans l'intervention active de tiers. Il y a donc aussi, de ce point de vue, une différence entre contraception et interruption de grossesse. La

bestaat voor hen dan ook wel degelijk een verschil tussen anticonceptie en interceptie. De anticonceptie voorkomt de vorming van een bevruchte eicel, waaruit zich op grond van haar potentialiteit een kind zal ontwikkelen, terwijl de interceptie in het natuurlijk ontwikkelingsproces ingrijpt en verhindert dat de aanwezige potentialiteit zich ontwikkelt tot een menselijk individu. Eicel en zaadcel zijn geen potentiële menselijke persoon, terwijl het embryo dat wel is.

— Enkele leden van groep (e) maken hierbij de volgende bedenking. Als de «biologische potentialiteit» alleen een noodzakelijke voorwaarde vormt, en de «medemenselijke erkenning» nodig is om tot actualiteit te komen; wat indien deze medemenselijke erkenning ontbreekt? Welke ethische conclusies kan men uit een «noodzakelijke voorwaarde» of een «biologische potentialiteit» afleiden?

#### **4.4. Gradualistische benadering: een variabele ethisch statuut voor embryo en foetus [groep (e)]**

De leden van groep (e) stellen vast dat pogingen om een statuut van persoon toe te kennen op een welbepaald moment van de ontwikkeling van embryo en foetus, tot conceptuele en methodologische problemen leiden en niet tot een consensus aanleiding geven. In een dergelijke situatie kan iedereen op zijn standpunt blijven staan, met het gevolg dat compromis onmogelijk wordt. Rationeel debat wordt dan uitgesloten en alleen machtsverhoudingen geven de doorslag. Een andere strategie bestaat erin te vertrekken van datgene waarover iedereen het eens is en dan stap voor stap te onderzoeken of men samen argumenten kan vinden om de consensus naar andere punten uit te breiden. Met het gemeenschappelijk uitgangspunt wordt hier niet een oppervlakkig onberedeneerd aanvoelen bedoeld, maar een consensus die ook wordt aanvaard door al degenen die over de problemen hebben nagedacht.

Welnu, in verband met het probleem dat voor ons ligt, bestaat er tenminste een consensus dat we, zowel op het wettelijke als op het ethische vlak, pasgeborenen, als ze levend en levensvatbaar ter wereld komen, in de mensengemeenschap opnemen (de consensus bestaat erin dat niemand een later moment voorstelt). Pasgeborenen hebben dus automatisch deel aan de rechten en de bescherming die volwassenen genieten: men beschouwt ze als «volwaardige mensen», als «personen» — in de ethisch-juridische zin — in alles wat hun rechten en belangen betreft; in het bijzonder de bescherming van hun leven en welzijn.

Er was geen dwingende reden in de feiten om deze rechten bij de geboorte een aanvang te laten nemen — normen volgen immers niet met een absolute noodzaak uit feiten en, zoals reeds vermeld, kwam het beslissende moment in sommige culturen iets later —

contraception prévient la formation d'un ovule fécondé, tandis que l'interruption intervient sur le processus de développement normal et empêche que les potentialités présentes se développent jusqu'à devenir une personne humaine. Les gamètes ne sont pas des personnes potentielles tandis que l'embryon l'est bien.

— Certains membres du groupe (e) font à propos de ce qui précède, la remarque suivante: si la «potentialité» biologique n'est qu'une condition nécessaire, et que la reconnaissance humaine est nécessaire pour l'actualiser, quid lorsque cette reconnaissance fait défaut? Quelles conclusions éthiques peuvent être déduites de cette «potentialité»?

#### **4.4. Approche gradualiste: statut éthique variable pour l'embryon et le fœtus [groupe (e)]**

Les membres du groupe (e) estiment que les efforts pour reconnaître le statut de personne à un moment déterminé du développement de l'embryon ou du fœtus conduisent à des problèmes conceptuels et méthodologiques, et ne donnent en tout cas pas d'accès à un consensus. Dans une telle situation, chacun peut rester sur ses positions, de telle sorte qu'un compromis devient impossible. Le débat rationnel s'arrête et seuls les équilibres de forces concluent le débat. Une autre stratégie consiste à partir de ce sur quoi tout le monde est d'accord et d'examiner ensuite pas à pas si on peut trouver ensemble des arguments pour élargir le consensus à d'autres points. Avec le point de départ social visé ici on ne parle pas d'un sentiment superficiel mal réfléchi, mais d'un consensus qui est aussi accepté par tous ceux qui ont réfléchi au problème.

En rapport avec le problème qui nous occupe il existe en effet un consensus au moins, tant au plan juridique qu'au plan éthique, sur le fait que les nouveaux-nés vivants et viables sont intégrés dans la communauté humaine. (Le consensus tient ici à ce que personne ne propose un moment plus tardif). Ils ont donc automatiquement part aux droits et à la protection dont jouissent les adultes: on les considère comme des humains à part entière, comme des personnes (dans le sens éthique et juridique), dans tout ce qui concerne leurs droits et leurs intérêts, en particulier dans la protection de leur vie et de leur bien-être.

Il n'y avait pas de raisons contraignantes dans les faits pour faire débiter ces droits à la naissance. Les normes ne se lient pas avec une absolue nécessité aux faits et, comme on l'a déjà mentionné, le moment de la décision survenait un peu plus tard dans certaines

maar er zijn wel goede redenen om te stellen dat deze conventie een uitstekende keuze is. Immers, met de geboorte begint het autonoom bestaan (zonder baarmoeder en zonder navelstreng) en tevens de aanvang van het socialisatie- en culturatieproces; kortom, men wordt lid van een gemeenschap.

Ook vanuit een psychologisch oogpunt is dit het moment waarop de moeder, en veelal beide ouders, het kind in al zijn externe kenmerken waarnemen en de eerste handelingen ertegenover verrichten; kortom, het kind is voor het eerst volwaardig visueel, auditief, olfactief en vooral tactiel aanwezig. Met deze waarnemingen en handelingen gaan ook gevoelens gepaard die vermoedelijk deels biologisch, deels cultureel bepaald zijn, en die meestal op korte tijd tot een intense positieve ingesteldheid tegenover het kind leiden.

#### 4.4.1. *Ethisch statuut op basis van maatschappelijk waardevolle menselijke gevoelens en attitudes [groep (e)]*

Het betoog dat hier volgt steunt op de gedachte dat een onderzoek van deze attitudes en gevoelens een verklaring kan bieden voor het onloochenbare feit dat zeer veel mensen geneigd zijn ook een zekere waarde toe te kennen aan stadia vóór de geboorte. Bovendien, wanneer men deze verklaring nader onderzoekt, blijkt dat men er ook een rationele argumentatie uit kan putten voor een type van statuut dat tot een bredere aanvaarding aanleiding kan geven dan de hierboven vermelde.

##### 4.4.1.1. Cruciale vaststelling

Bij de discussies over het statuut van de foetus en het embryo kunnen we niet aan de volgende cruciale vaststelling ontkomen. Zodra we het erover eens zijn dat we de ethische en wettelijke plicht hebben elke pasgeborene in de mensengemeenschap op te nemen, wordt het ondraaglijk kunstmatig dezelfde houding niet aan te nemen tegenover een foetus van enkele dagen of enkele weken vóór de geboorte.

Immers, wanneer we, vertrekkend van het moment van de geboorte, terugblikken, dag na dag, naar de vorige stadia van de focale en embryonale ontwikkeling, zullen we nooit een precies ogenblik vinden, waarop we, op grond van de feiten zelf, kunnen zeggen: «hiervoor was er geen reden om mensenrechten toe te kennen, en hierna wel».

De spontane gevoelens en attitudes die we tegenover een baby hebben — neiging tot vertederling,

cultures. Mais il y a de bonnes raisons pour affirmer que cette convention est un choix excellent. En effet avec la naissance commence l'existence autonome (sans matrice et sans cordon ombilical) et le début de la socialisation et de l'intégration dans la culture. En un mot, on devient membre d'une communauté.

D'un point de vue psychologique également, c'est le moment où la mère, et souvent les deux parents, ont pour la première fois une perception complète de l'enfant dans tous ses traits extérieurs et manifestent leurs premiers comportements à son endroit: l'enfant est pour la première fois pleinement présent aux plans visuel, auditif, olfactif et surtout tactile. Ces perceptions et les premiers soins donnés au nouveau-né sont accompagnés également de sentiments qui sont probablement déterminés en partie par la biologie, en partie par la culture, et qui conduisent le plus souvent en un temps très court à un investissement positif très fort envers l'enfant.

#### 4.4.1. *Un statut éthique sur la base d'attitudes et de sentiments humains socialement valables [groupe (e)]*

L'argumentation qui suit se base sur l'idée que l'examen de certains sentiments profondément humains peut nous apporter un éclaircissement au fait indéniable que de très nombreuses personnes sont portées à attribuer une certaine valeur à des stades qui précèdent la naissance. En outre, lorsqu'on examine cette explication de plus près, on s'aperçoit qu'il y a moyen d'en tirer également une argumentation rationnelle pour étayer un type de statut qui peut susciter une acceptation plus large que les propositions faites ci-dessus.

##### 4.4.1.1. Un constat crucial

Au cours des discussions sur le statut du foetus et de l'embryon humains, nous ne pouvons échapper au constat crucial suivant. Aussitôt que nous sommes d'accord sur le fait que nous avons le devoir éthique et légal d'accueillir chaque enfant nouveau-né dans la communauté humaine, il devient insupportablement artificiel de ne pas adopter la même attitude tant envers un foetus de quelques jours avant la naissance qu'envers celui de quelques semaines avant la naissance.

Si, partant du moment de la naissance, nous remontons jour par jour vers les stades antécédents du développement foetal et embryonnaire, nous ne trouverons jamais un moment précis où, sur la base des faits eux-mêmes, nous pourrions dire: «avant tel moment, il n'y avait pas de raisons de lui reconnaître des droits humains, et après ce moment bien».

Les attitudes et sentiments que nous éprouvons intuitivement envers un bébé — tendance à

bescherming, verlegenheid bij het besef van inadequaat reageren, gevoelens ook van afschuw en woede bij de vaststelling dat een kindje verwaarloosd of mishandeld wordt — zijn, zoals we ze nu ervaren, niet in de eerste plaats het gevolg van een gedachtenconstructie: «dit kind is wettelijk beschermd». Neen, ze zijn spontaan gericht op de concrete baby zelf: de uiterlijke gedaante met de geluiden en gedragingen en alles wat er bij hoort.

Welnu, we zouden onszelf emotioneel geweld aandoen als we tegenover een foetus van bijvoorbeeld 36 weken een andere houding zouden aannemen. Alleen uiterst cynische of emotieloze mensen zouden in staat zijn zich adequaat te gedragen tegenover een baby en totaal gevoelloos te blijven tegenover een foetus in een ver gevorderd stadium.

Ook het *Warnock Report* wijst erop dat men rekening moet houden met het spontaan aanvoelen van de bevolking, maar dat gezichtspunt verschilt grondig van de visie die we hier poneren. De aanwezigheid van bepaalde types van aanvoelen bij de bevolking volstaat helemaal niet om daar ethische consequenties uit af te leiden: het bestaan van gevoelens van afkeer voor homoseksualiteit bijvoorbeeld, biedt geen voldoende grond om die ethisch te veroordelen.

In de hier verdedigde optiek moet men bovendien aantonen dat de gevoelens waarnaar men verwijst, in het individueel of maatschappelijk leven een onverdeeld gunstige rol spelen, zodat het verloren gaan ervan maatschappelijk nadelig zou zijn.

In verband met de gevoelens tegenover een foetus in een gevorderd stadium ligt het voor de hand dat het, maatschappelijk gezien, een bedroevend verliespunt zou betekenen als mensen zouden evolueren tot een vorm van cynisme in hun houding tegenover een boreling enerzijds en een late foetus anderzijds. Wie op ethisch of wettelijk vlak, een emotionele onverschilligheid tegenover foetussen van acht maanden zou toelaten of aanmoedigen, loopt het gevaar ook de belangrijke positieve rol die deze gevoelens spelen in onze omgang met kleine kinderen in het gedrang te brengen. Immers, het respecteren van ethische waarden — zoals de bijzondere bescherming die het kind verdient — wordt in de dagelijkse praktijk sterk gestimuleerd wanneer die geïnterioriseerd zijn en door spontane emoties en attitudes begeleid.

#### 4.4.1.2. Gradaties in emotionele betrokkenheid

a) De vaststelling van deze spontane overdracht van de attitudes van boreling naar gevorderde foetus wordt door sommigen als argument gebruikt om aan het «ongeboren leven» de volle mensenrechten toe te kennen vanaf het stadium van de zygote. Immers, zo stellen ze, als je bij het onderzoeken van telkens vroegere stadia in de ontwikkeling, geen enkel moment

l'attendrissement, à la protection, à la préoccupation devant l'idée de mal réagir, sentiments également d'indignation et de colère devant un enfant abandonné ou maltraité — tous ces sentiments ne sont pas d'abord, tels que nous les éprouvons, le résultat de la constatation d'une situation de droit: «cet enfant est légalement protégé». Non: ils sont spontanément suscités par le bébé concret que nous voyons là: son apparence, ses mouvements, ses cris, et tout ce qui lui est propre.

Or nous devrions nous faire violence, émotionnellement, pour adopter une autre attitude envers un foetus de, par exemple, 36 semaines. Seules des personnes parfaitement cyniques ou dépourvues d'émotions pourraient se comporter adéquatement envers un bébé, et rester totalement sans émotions devant un foetus à ce stade avancé de la grossesse.

Le Warnock Report indique lui aussi qu'il faut tenir compte des sentiments spontanés de la population, mais ce point de vue diffère profondément de celui que nous proposons ici. La présence de certains types de sentiments dans la population ne nécessite absolument pas d'en tirer des conséquences éthiques: l'existence de sentiments de rejet envers l'homosexualité par exemple n'offre pas une base suffisante pour juger celle-ci au plan éthique.

Dans l'optique défendue ici, il faut en outre montrer que les sentiments dont il est question jouent, dans la vie psychologique et dans la société un rôle favorable irremplaçable, de telle sorte que leur effacement serait socialement nuisible.

En ce qui concerne les sentiments éprouvés devant un foetus à un stade avancé de la grossesse, on peut certainement affirmer que, quant à la société, ce serait une régression regrettable que de voir les gens évoluer vers une forme de cynisme dans leurs attitudes respectives envers un bébé d'une part et un foetus à ce stade de développement de l'autre. Celui qui, sur le plan éthique ou juridique, autoriserait ou encouragerait une indifférence émotionnelle envers les foetus de huit mois, par exemple, courrait le risque de saper aussi l'effet positif qu'ont ces sentiments dans nos conduites envers les enfants. En effet, le respect des valeurs éthiques — comme par exemple la protection particulière qu'appelle l'enfant — est fortement soutenu dans la pratique journalière lorsqu'il est intériorisé et appuyé par des émotions spontanées.

#### 4.4.1.2. Gradations dans l'investissement émotionnel

a) La constatation de ce transfert spontané des attitudes vis-à-vis du nouveau né vers les foetus à un stade avancé de la grossesse est utilisée par certains comme argument pour reconnaître à «la vie non née» tous les droits humains, dès le stade du zygote. En effet, disent-ils, si à partir des stades les plus précoces on ne trouve aucun moment du développement où se

vindt waarop een essentiële verandering zich voor-  
doet, dan kun je niet anders dan ook aan de zygote de  
persoonsrechten toekennen.

Men kan deze redeneerwijze de drogreden van de  
continuïteit noemen. Eigenschappen die langzame  
wijzigingen ondergaan (kwantitatieve of kwalita-  
tieve, of beide), vertonen meestal geen duidelijke  
breuk op een welbepaald punt van het evolutietraject.  
Maar dat sluit niet uit dat er, over een langere periode  
gezien, fundamentele veranderingen kunnen optre-  
den, die een gewijzigde beoordeling of een verschil-  
lend wettelijk statuut rechtvaardigen(1). Het onder-  
zoek van de ontwikkeling van embryo en foetus  
bevestigt deze karakteristiek: zo is er in een bepaald  
stadium zelfs geen spoor van enig orgaan en in een  
ander stadium is er levensvatbaarheid buiten de baar-  
moeder.

Zoals de eigenschappen geleidelijk veranderen,  
maar uiteindelijk tot grote verschillen aanleiding  
geven, zo is het ook met bovenvermelde gevoelens en  
attitudes.

Het is een normale, spontaan menselijke houding  
een foetus van 36 weken met een pasgeborene te iden-  
tificeren; maar dit is veel minder het geval bij een  
embryo van zes weken, dat we zonder deskundige  
hulp niet eens als «menselijk» zouden herkennen.

Het identificatieproces en derhalve ook onze  
empathie nemen dus af in de mate waarin we met  
vroegere stadia worden geconfronteerd.

Het is kunstmatig als we ontkennen dat een foetus  
van 36 weken gevoelens opwekt die vergelijkbaar zijn  
met die tegenover een baby; maar het is even kunst-  
matig te beweren dat een embryo dat een speldenkop  
groot is, deze eveneens opwekt.

In beide gevallen loopt men het risico spontane,  
heel waardevolle gevoelens geweld aan te doen op  
grond van een grotendeels metafysische constructie.

(1) Als je een eikel bekijkt en dan het eerste scheutje eruit, en dag na  
dag waarnemingen doet, dan zie je een continue ontwikkeling. Maar  
iedereen kan het ontzaglijke verschil vaststellen tussen deze eerste stadia  
en de eik van 15 meter hoog die er na enkele jaren uit gegroeid is. Tot een  
bepaalde periode kan een kind helemaal niet rechtop lopen, in een latere  
periode gebeurt dit probleemloos; wanneer is deze vaardigheid precies  
ontstaan? Een kind van drie jaar is zeker onvolwassen en heeft vanwege  
zijn medemensen recht op een totaal andere behandeling dan de volwas-  
sene die er twintig jaar later uit gegroeid zal zijn. Toch is er geen moment  
waarop men in de feiten zelf de overgang naar volwassenheid zal hebben  
vastgesteld. Een pasgeborene kent geen woord van de taal; een kind van  
zeven jaar heeft een behoorlijke woordenschat en beheerst grotendeels de  
syntaxis. Het verschil is immens, maar niemand kan zeggen waar precies  
de taalvaardigheid begonnen is. Voorbeelden van die aard kunnen onbe-  
perkt worden aangehaald en we moeten beklemtonen dat het hier niet  
alleen over woordgebruik gaat: «wanneer noemen we iemand volwas-  
sen?»; er kunnen ook belangrijke ethische (bijvoorbeeld verantwoorde-  
lijkheid) of juridische (bijvoorbeeld aansprakelijkheid) gevolgen aan ver-  
bonden zijn. In al deze gevallen moeten we door conventie en/of door  
wettelijke bepaling een scheidingslijn vastleggen.

produirait un changement essentiel, alors on ne peut  
faire autrement que reconnaître au zygote les droits  
humains.

On pourrait appeler ce type de raisonnement le  
sophisme de la continuité. Des propriétés qui appa-  
raissent lentement (quantitatives ou qualitatives, ou  
les deux) ne montrent en général pas de point de  
rupture bien précis sur leur trajet évolutif. Mais il n'en  
découle pas que, vus sur une longue période, des  
changements fondamentaux ne puissent survenir, qui  
justifient une modification de l'appréciation ou un  
autre statut légal(1). L'examen du développement  
de l'embryon et du fœtus manifeste cette caractéris-  
tique: ainsi à tel stade il n'y a pas trace du moindre  
organe, alors que dans un stade ultérieur il y a viabi-  
lité hors de l'utérus maternel.

Tout comme les propriétés changent graduelle-  
ment, mais conduisent finalement à de grandes diffé-  
rences, de même en va-t-il des attitudes et sentiments  
mentionnés plus haut.

C'est un comportement humain spontané et  
normal que d'identifier un fœtus de 36 semaines à un  
enfant nouveau-né. Mais cela est beaucoup moins le  
cas pour un embryon de six semaines que l'on ne  
saurait même pas identifier comme un embryon  
humain sans l'assistance d'un spécialiste.

Le processus d'identification et, de là, également  
notre empathie, diminuent dans la mesure où nous  
sommés confrontés à des stades plus précoces.

Il est artificiel de nier qu'un fœtus de 36 semaines  
suscite en nous des sentiments comparables à ceux  
que suscite un bébé, mais il est tout aussi artificiel  
d'affirmer qu'un embryon grand comme une tête  
d'épingle les suscite également.

Dans les deux cas nous courons le risque de faire  
violence à des sentiments très précieux, sur la base  
d'une construction largement métaphysique.

(1) Si vous examinez un gland, et la première petite pousse qui en  
sort, puis que vous répétez votre observation jour après jour, vous verrez  
un développement continu. Mais tout le monde sait faire la différence  
entre ces premiers stades et un chêne haut de 15 mètres qui en est sorti  
après quelques années. Jusqu'à une certaine période un enfant est inca-  
pable de marcher droit; après un certain temps, cela se fait sans pro-  
blème; quand cette facilité a-t-elle commencé? Un enfant de trois ans est  
certes immature et a droit, de la part des autres hommes, à un traitement  
totalement différent de celui qui sera dû à l'adulte qu'il sera devenu 20  
ans plus tard. Cependant il n'y a aucun moment où, dans les faits eux-  
mêmes, on aura pu fixer le passage à l'âge adulte. Un nouveau né ne  
connaît pas un mot de la langue; un enfant de sept ans possède un bon  
vocabulaire et maîtrise en grande partie la syntaxe. La différence est  
immense, mais nul ne peut dire exactement quand a commencé la  
maîtrise de la langue. Les exemples de ce genre sont innombrables et  
nous devons souligner qu'il ne s'agit pas ici de jeux de mots: «quand  
nommons-nous quelqu'un adulte?». Il peut y avoir aussi des conséquen-  
ces éthiques (par exemple; la responsabilité) et juridiques (par exemple la  
responsabilité civile) importantes liées à ces définitions. Dans tous ces cas  
nous devons définir des lignes de partage par des conventions ou par des  
dispositions légales.

b) Dat betekent dat de mate waarin men een foetus met een baby identificeert, langzamerhand zal verminderen naarmate men met vroegere stadia van de ontwikkeling te maken heeft en in dezelfde mate zullen ook de spontane gevoelens minder intens worden. Maar aangezien het bestaan van deze waardevolle gevoelens de grondslag vormt van het feit dat we de beschermwaardigheid van de baby overdragen op de late foetus, wordt ook die beschermwaardigheid minder intens aanvoeld in de vroegere stadia. Dat impliceert dat het zinvol is dat de morele normen, en uiteindelijk ook de wettelijke beschikkingen, rekening houden met de langzame veranderingen die zich zowel qua structuur als qua uiterlijk voordoen bij het embryo en de foetus voordoen.

Kortom, dezelfde reden die ons ertoe brengt waarde toe te kennen aan stadia vóór de geboorte, nodigt er ons ook toe uit deze waarde als evolutief te zien: ze wordt minder evident naarmate men te maken heeft met vroegere momenten in de ontwikkeling. Dit inzicht heeft het grote voordeel dat het een verklaring biedt voor een nagenoeg universeel aanwezige intuïtie, die bv. ook in de discussies over abortus een grote rol gespeeld heeft: naarmate men met latere stadia in de ontwikkeling geconfronteerd wordt, des te meer houdt men rekening met de waarde van de foetus, en des te zwaarwegend moeten de indicaties voor abortus zijn.

c) Een tweede aspect van deze benaderingswijze ondersteunt de opvatting dat er, wegens het grotendeels continu karakter van de ontwikkeling en van de begeleidende gevoelens, in de feiten zelf geen duidelijke grenzen te vinden zijn en dat men ze dus, zowel op het ethische als juridische vlak moet baseren op een conventie. Deze zal wel de feitelijke gegevens onder ogen moeten houden — inclusief de bovenvermelde waardevolle gevoelens — maar uiteindelijk zal een consensus of een meerderheid de scheidingslijnen vastleggen.

#### 4.4.2. *Gradualistische visie op de uitdrukking « potentiële persoon » [groep (e)]*

Hierboven werd betoogd dat een ongedefinieerd en ongenueanceerd gebruik van de uitdrukking « potentiële persoon » geen basis vormt voor een duidelijk omschreven ethisch en juridisch statuut. Toch hangen met de termen « potentialiteit » en « in wording » connotaties vast, die, mits een behoorlijke analyse, tot een verheldering van het debat kunnen bijdragen.

Bij het onderzoek van de opeenvolgende stadia in de ontwikkeling van embryo en foetus, kan men zich moeilijk van de indruk ontdoen dat daar telkens « iets » is dat een belangrijke rol speelt in het ontstaan van een mens. Ook deze indruk vormt een onderdeel van het « spontane aanvoelen » van veel mensen. De term « potentiële persoon », zonder nuance toegepast

b) Cela signifie que le degré selon lequel on identifie un fœtus avec un nouveau-né va diminuer lentement à mesure qu'on a affaire à des stades plus précoces du développement, et dans cette même mesure, ces sentiments spontanés vont devenir moins intenses. Mais compte tenu de ce que ce sont ces sentiments socialement valables qui forment la base du fait que nous reportons une « valeur à protéger » du nouveau-né au fœtus âgé, cette « valeur à protéger » est également ressentie de manière moins intense envers les stades plus précoces. Ceci implique qu'il est sensé que les normes morales, mais aussi les dispositions légales, tiennent compte de ces changements lents qui se manifestent tant dans la structure que dans les apparences chez l'embryon et chez le fœtus.

En bref, les mêmes raisons qui nous conduisent à reconnaître de la valeur aux stades qui précèdent la naissance, nous obligent aussi à voir cette valeur comme évolutive: elle est moins évidente au fur et à mesure qu'on a affaire à des stades plus débutants du développement. Cette façon de voir a le grand avantage d'offrir une explication à une intuition pratiquement universelle qui, par exemple, a joué un grand rôle dans les discussions sur l'avortement: à mesure qu'on est confronté à des stades plus tardifs du développement on doit aussi attribuer plus de valeur au foetus, et les indications d'un avortement doivent être de plus grand poids.

c) Un deuxième aspect de cette approche est de montrer à nouveau qu'en raison du caractère continu du développement et des sentiments qui l'accompagnent, on ne pourra pas trouver de frontières nettes dans les faits eux-mêmes, et que ceux qu'on utilisera, tant au plan éthique qu'au plan juridique, devront être basés sur une convention. Cette convention devra bien prendre en compte certaines données factuelles — en ce compris les sentiments socialement valables mentionnés ci-dessus — mais finalement les lignes de partage devront être fixées par un consensus ou une majorité.

#### 4.4.2. *Conception « gradualiste » de l'expression « personne potentielle » [groupe (e)]*

On a montré plus haut qu'un usage mal défini et sans nuances du terme de « personne potentielle » ne nous offre pas de base pour une description claire d'un statut éthique et juridique. Cependant, les termes « potentiel » et « en devenir » peuvent apporter, moyennant une analyse convenable, de la clarté dans les débats.

En examinant les stades successifs du développement d'un embryon et d'un foetus, on peut difficilement se départir de l'impression qu'il y a là chaque fois « quelque chose » qui joue un rôle important dans l'apparition d'un humain. Cette impression forme également une partie des « sentiments spontanés » de nombreuses personnes. Le terme « personne poten-

op een vroeg embryo, is echter eenzijdig omdat die de aandacht afleidt van het immense belang van de diverse externe factoren in het wordingsproces en van de grote verschillen in «potentialiteit» naargelang van de stadia in de ontwikkeling.

Het lijkt dus nodig de concepten «potentieel» en «potentialiteit» nauwkeurig te ontleden om tot een definitie te komen die een zinvol gebruik in een argumentatie toestaat.

We noemen een entiteit die in ontwikkeling is: «E» (bijvoorbeeld embryo of foetus); het normale eindstadium van die ontwikkeling noemen we: «M» (bijvoorbeeld mens).

Wanneer we nu zeggen dat E een M «in wording» is, of dat E de «potentialiteit» heeft M te worden, dan kunnen we de volgende factoren onderscheiden die daarbij een rol spelen. (1) De mate van waarschijnlijkheid dat E uiteindelijk tot M zal uitgroeien: het spreekt vanzelf dat die bij een foetus van 7 maanden groter is dan bij een embryo van twee dagen; (2) de mate van structuurgelijkheid (isomorfie) tussen E en M: een foetus van 9 weken is meer structuurgelijk met M dan een embryo van 6 dagen, en zelf minder structuurgelijk (met M) dan een foetus van 8 maanden; (3) de mate van onafhankelijkheid of autonomie ten aanzien van een gespecialiseerde omgeving (onder andere de baarmoeder): een foetus van 20 weken heeft minder autonomie dan een foetus van 30 weken.

Elk van deze kenmerken is voor objectief onderzoek toegankelijk; ze drukken, samen genomen, in een belangrijke mate uit wat we spontaan aanvoelen als we bijvoorbeeld vinden dat een foetus van 9 weken «reeds meer mens is» dan een pre-embryo, maar minder dan een foetus van 30 weken.

Deze preciseringen tonen aan dat de gevoelens en attitudes onder «4.4.1.» beschreven, een solide basis in de waarneembare feiten hebben; ze maken tevens duidelijk wat er aan zinvols achter de term «potentialiteit» verscholen zit.

Veel mensen vinden immers dat een embryo, een foetus, in welk stadium ook, toch «iets» is dat deel uitmaakt van het wordingsproces van de mens: het behoort tot het domein van het menselijke (het is «des mensen») en verdient als zodanig een vorm van respect en van schroom in de omgang ermee.

Deze precisering van de uitdrukking «E is een mens in wording» beklemtoont opnieuw dat deze «potentialiteit», dit «in wording zijn», geen alles-of-niets karakteristiek is en dat het vanzelf spreekt met dit variabel karakter rekening te houden bij het toekennen van waarde.

Een entiteit die op één of meer van de drie relevante factoren laag scoort, kan toch niet hetzelfde statuut krijgen als een die op alledrie zeer dicht M benadert.

tielle» appliqué sans nuances à l'embryon débutant est cependant réducteur parce qu'il détourne notre attention de l'immense importance des divers facteurs externes dans le processus du devenir, et des grandes différences de «potentialités» qui en découlent selon les stades du développement.

Il paraît donc nécessaire d'analyser en détail les concepts de «potentiel» et de «potentialité» pour arriver à une définition qui en permette un usage judicieux dans une argumentation.

Appelons «E» une entité en développement (par exemple un embryon ou un fœtus); appelons «H» le stade final de ce développement (par exemple humain).

Lorsque nous disons que E est un H «en devenir», ou que E a la «potentialité» de devenir H, nous pouvons alors distinguer les facteurs suivants qui y jouent un rôle: (1) Le degré de probabilité qu'il y a à ce que E évoluera bien jusqu'à H: il va de soi que cette probabilité est plus forte pour un fœtus de 7 mois que pour un embryon de deux jours. (2) Le degré de ressemblance de structure (isomorphie) entre E et H: un foetus de 9 semaines présente une ressemblance de structure plus forte avec H qu'un embryon de 6 jours, mais moins forte qu'un fœtus de 8 mois. (3) Le degré d'indépendance ou d'autonomie de E par rapport à un milieu spécialisé (par exemple l'utérus): un fœtus de 20 semaines a moins d'indépendance qu'un fœtus de 30 semaines.

Chacune de ces caractéristiques est accessible à un examen de type objectif: elles expriment, prises dans leur ensemble, de manière importante ce que nous ressentons spontanément lorsque nous trouvons, par exemple, qu'un fœtus de 9 semaines «est déjà plus un humain» qu'un pré-embryon, mais l'est moins qu'un fœtus de 30 semaines.

Une telle définition montre que les attitudes et sentiments que nous avons décrits sous 4.4.1. ont une base solide dans les faits observables. Elle rend claire la signification qui se cache dans le terme de «potentialité».

Beaucoup de personnes pensent qu'un embryon, un fœtus, quel que soit son stade, est quand même quelque chose qui fait partie du processus du devenir de l'homme: cela appartient au domaine de l'humain et mérite dès lors d'être approché avec une forme de respect ou de retenue.

Mais cette précision apportée à l'expression «E est un Humain en devenir» souligne aussi à nouveau que cette «potentialité», cet «être en devenir» n'est pas une caractéristique en «tout ou rien» et que nous avons à tenir compte de cette caractéristique de variabilité dans la reconnaissance de sa valeur.

Une entité E qui se situe faiblement quant à un ou plusieurs des trois facteurs pertinents mentionnés ci-dessus, ne peut pas recevoir le même statut qu'une

Ook al is een embryo *in vitro* «iets» dat uiteindelijk naar de geboorte van een mens kan leiden — wat tot enig respect aanleiding moet geven — het staat er in alle relevante kenmerken zover van af dat het toekennen van hetzelfde statuut als dit van een foetus van 35 weken, volkomen contra-intuïtief is, en elke redelijke grondslag ontbeert(1).

Zoals het betoog onder «4.4.1.» maakt ook dit de aanvaarding van graden van beschermwaardigheid van embryo en foetus plausibel. Tevens blijkt opnieuw dat de feiten zelf op het gebied van waardering geen duidelijke besluiten toelaten: indien er grenzen nodig zijn, zal men die bij consensus of bij meerderheid moeten vastleggen.

#### Commentaar

Onder de leden van groep (e) — die zich aansluiten bij de gradualistische benadering van afdeling 4.4. — zijn er enkelen die het nuttig vinden de hierboven voorgestelde argumentatie aan te vullen met enkele psychologische en antropologische overwegingen. De nagenoeg universeel aanwezige gevoelens van bemoeiden en beschermen tegenover pasgeborenen, komen volgens hen niet voort uit een culturele consensus of een meerderheidsbesluit, maar uit een fundamentele structuur van het psychisme die in deze disciplines beschreven wordt als de «taboe van de moord», opgevat in zijn positieve betekenis van identificatie met de medemens. Op het vlak van het menselijk psychisme is het tot stand komen van het reflexief bewustzijn niet een louter cognitief proces, maar

(1) Bij de drie bovenvermelde karakteristieken zou men nog de factor «tijd» kunnen vermelden: hoe dichter men het stadium van de bevalling benadert, hoe meer het wezen als «een kind» of «bijna een kind» wordt ervaren. Deze tijdsdimensie ligt echter grotendeels aan de grondslag van de drie andere, zodat het niet nodig lijkt die als vierde te introduceren.

Voor de karakteristiek «structureelgijkheid», die zowel op interne als externe structuren betrekking heeft; staat toe bij concrete ethische dilemma's (bijvoorbeeld abortus bij een late foetus, op grond van zware handicaps) de probleemsituatie te verhelderen. Bijvoorbeeld in welke mate kan een late foetus gelijkgesteld worden met een menselijke persoon? Om een wezen enigszins met een mens, of zelfs met een zoogdier te kunnen vergelijken, moet het beschikken over een functionerende neocortex — dit is een noodzakelijke, maar geen voldoende voorwaarde —. Welnu, de eerste synapsen tussen de neocorticale cellen worden ongeveer rond de 18e week gevormd (tweede trimester). Om in interactie met het lichaam te kunnen werken, moet de neocortex bovendien met de thalamus verbonden zijn. De eerste thalamocorticale connecties ontstaan echter slechts rond de 22e week.

Men kan dus zeggen dat op het vlak van hersenactiviteit een tweede-trimesterfoetus principieel het niveau van een reptielenbrein niet te boven kan komen en daar in de praktijk nog onder blijft. Hieruit volgt tevens dat de pijngevoelens die karakteristiek zijn voor zoogdieren, niet vóór deze 22e week kunnen ontstaan en waarschijnlijk slechts veel later enige betekenis kunnen hebben. Dan gaat het hier nog over zoogdierenpijn, nog niet over de typisch menselijke pijn.

Zoals reeds herhaalde malen vermeld, leiden deze feiten niet direct tot ethische conclusies, maar ze kunnen wel het ethisch debat verrijken en verdiepen.

autre qui, sur ces trois points, se situerait tout près de H. De même, bien qu'un embryon *in vitro* soit «quelque chose» qui peut finalement conduire à la naissance d'un être humain — ce qui doit donner lieu à un certain respect — il se situe par tous ses caractères pertinents si loin de cet aboutissement que lui reconnaître le même statut qu'un foetus de 35 semaines est tout à fait contr'intuitif et manque de tout fondement raisonnable(1).

De même, la démonstration en 4.4.1. rend acceptable l'attribution de «valeur à protéger» à l'embryon et au foetus par degrés croissants, mais montre que les faits eux-mêmes ne permettent pas de décision évidente quant à cette valeur. Si des frontières doivent être marquées, nous devons les fixer par consensus ou par voie de majorité.

#### Commentaires

Parmi les membres du groupe (e) — qui se rallient à la thèse gradualiste décrite ci-dessus — quelques uns estiment utile de compléter l'argumentation proposée par certaines considérations psychologiques et anthropologiques. Le sentiment quasi universel de protection et de maternage qui se manifeste envers les nouveaux-nés ne provient pas, à leurs yeux, du consensus culturel ou d'une majorité, mais d'une structure fondamentale du psychisme que ces disciplines décrivent sous le terme de «tabou du meurtre», compris dans son sens positif d'identification au semblable et de sa reconnaissance. Au plan du psychisme humain, l'émergence de la conscience réflexive n'est pas un processus seulement cognitif, mais également l'instauration d'une relation affective

(1) Outre les trois caractéristiques mentionnées plus haut, nous devrions encore ajouter le facteur «temps»: plus on approche le stade de l'accouchement, plus l'être est ressenti comme «un enfant» ou «presqu'un enfant». Cette dimension du temps est en bonne partie à la base des trois autres, si bien qu'il ne semble pas utile de l'introduire comme quatrième paramètre.

C'est principalement la caractéristique «ressemblance de structure», qui a rapport aussi bien avec la structure interne qu'externe, qui contribue à éclairer la situation dans les dilemmes éthiques concrets. Par exemple, à propos de l'avortement d'un foetus âgé, pour motif de handicap grave: dans quelle mesure un foetus âgé peut-il être assimilé à une personne humaine? Pour comparer cet être à un humain, ou même à un mammifère, il doit disposer d'un neocortex fonctionnel — ceci est une condition nécessaire, mais pas suffisante —. Or les premiers synapses entre les cellules néocorticales se forment vers la 18<sup>e</sup> semaine. Pour pouvoir travailler en interaction avec le reste du corps, le neocortex doit en outre être connecté avec le thalamus. Les premières connexions thalamocorticales apparaissent vers la 22<sup>e</sup> semaine.

On peut donc dire que sur le plan de l'activité cérébrale un foetus du deuxième trimestre ne peut dépasser le niveau d'un cerveau de reptile, et qu'en pratique il est encore inférieur. Il s'ensuit que la sensibilité à la douleur qui est caractéristique des mammifères, n'apparaît pas avant la 22<sup>e</sup> semaine et n'a probablement quelque sens que bien plus tard. Ceci concerne encore seulement la douleur des mammifères, et non pas encore la douleur typiquement humaine.

Comme déjà mentionné de nombreuses fois, ces faits ne conduisent pas directement à des conclusions éthiques, mais ils peuvent contribuer à enrichir et approfondir le débat éthique.



eveneens het instellen van een affectieve relatie met zichzelf: iedereen moet tegenover zichzelf een voldoende aanvaarding en welwillendheid ontwikkelen om het verlangen in stand te houden naar het eigen leven en dit van de medemens. Welnu, de psychologische kliniek toont duidelijk aan dat deze relatie tot zichzelf een kopie vormt van die welke de ouders en opvoeders tegenover het kind vertonen. Dit proces vormt een noodzakelijke voorwaarde voor het volwassen zijn, zoals blijkt uit de vaak uitgedrukte wens om « erkend te worden ». Bij gebrek aan zo'n relatie van aanvaarding en erkenning door de andere, slaagt het individu er nu eens niet in zichzelf te waarden, dan weer ontwikkelt zich een relatie van geweld tegenover de andere.

Zo begrijpt men dat deze positieve kant van het verbod tot moorden — het voorschrift dat de ouders hun kind moeten aanvaarden en dat ieder lid van de gemeenschap de andere moet aanvaarden — een structureel psychisch proces vormt. Bovendien is dit proces de grondslag van de sociale banden die toelaten dat de mensen in een gemeenschap samen leven en werken.

Het nagenoeg universeel beschreven gevoel tegenover de pasgeborene drukt de belevenis van dit voorschrift uit en verklaart tevens de psychologische vitale noodzakelijkheid die het bij de meerderheid van de mensen in beweging zet. Het is overigens evident dat de identificatieprocessen die zich daarbij voordoen, laten verstaan dat deze gevoelens zich slechts progressief ontwikkelen tijdens het groeiproces dat zich voordoet van bij het embryo tot aan de geboorte.

#### 4.4.3. *Gradualistische visie op het « ouderlijk project [groep (e)] »*

Zoals de voorstanders van het « intentionalistische » uitgangspunt (« 4.1. ») terecht beklemtonen, is er nog een overweging die tot een brede consensus aanleiding geeft. Welke ook de menselijke gevoelens en inzichten zijn in verband met het embryo en de foetus in het algemeen, zodra het gaat over een procreatieproject van een ouderpaar of een alleenstaande ouder, wordt het embryo vanaf de zwangerschap als « het verwachte kind » ervaren. De gevoelens en verwachtingen die erin geprojecteerd worden, zullen wel toenemen met het ritme van de weken en maanden, maar dat neemt niet weg dat de ouders van bij het begin een grote waarde hechten aan dat wat in de moederschoot groeit. Bij een IVF ontstaat die attitude zelfs vóór de eigenlijke zwangerschap: ook de embryo's *in vitro* krijgen een intense waardegeladenheid. De beschermwaardigheid van het embryo wordt in dit geval van bij de aanvang heel hoog ingeschat.

Het is echter belangrijk op te merken dat deze waardering gebonden is aan een intentie, aan het procreatieproject zelf: men kan die niet zomaar tot

envers soi-même: chacun doit nourrir envers lui-même une suffisante acceptation et bienveillance pour entretenir le désir de sa propre vie et la vie avec ses semblables. Or la clinique psychologique montre à l'évidence que cette relation à soi se calque par identification à celle dont parents ou éducateurs témoignent envers l'enfant. Ce processus reste nécessaire à l'âge adulte, comme en témoigne le souci si fréquemment exprimé « d'être reconnu ». Lorsque cette relation d'acceptation ou de reconnaissance par autrui fait défaut, le sujet tantôt ne peut plus s'estimer lui-même, tantôt s'établit dans une relation de violence envers autrui.

On comprend ainsi que cette face positive de l'interdit du meurtre, qui est le prescrit que les parents acceptent leurs enfants et, au delà, que chaque membre de la société accepte les autres, constitue un processus psychique structurel. En outre ce même processus est au fondement du lien social qui permet aux membres d'une société de vivre et de travailler en commun.

Le sentiment quasi universel décrit ci-dessus envers les nouveaux-nés exprime le vécu de ce prescrit, et le sentiment de nécessité vitale psychologique qu'il mobilise chez l'immense majorité des personnes. Il est évident par ailleurs que les processus d'identification qui y jouent permettent de comprendre que ces sentiments ne s'établissent que progressivement au fil de la croissance qui va de l'embryon au nouveau-né.

#### 4.4.3. *Conception gradualiste de l'expression « projet parental » [groupe (e)]*

Comme les défenseurs du point de vue « 4.1. » le soulignent avec raison, il y a une autre considération encore qui recueille un large consensus. Quels que soient les sentiments humains et les réflexions en rapport avec l'embryon et le fœtus en tant que tels, aussitôt qu'il s'agit d'un projet de procréation d'un couple ou d'une personne seule, l'embryon est vécu depuis le début de la grossesse comme « l'enfant attendu ». Les sentiments et les attentes qui s'y trouvent projetés vont bien s'affermir au fil des semaines et des mois, mais cela n'empêche pas que dès le début les futurs parents attachent une grande valeur à ce qui se développe dans la matrice. Dans la FIV cette attitude apparaît même avant la grossesse: les embryons *in vitro* acquièrent une valeur intense. La « valeur à protéger » de l'embryon est dans ces cas, dès le début, placée très haut.

Il est cependant important de voir que cette valorisation est liée à une intention, au projet parental lui-même: on ne peut donc en extrapoler une norme ou

een algemene waarde of norm extrapoleren. Wanneer iemand bijvoorbeeld met een ongewenste zwangerschap geconfronteerd is, dan zijn die gevoelens veelal niet of hoogstens op een ambivalente wijze aanwezig. Zo stelt men ook vast dat ouders die via IVF hun kindwens gerealiseerd zagen, zich om de restembryo's vaak helemaal niet bekommeren en soms zelfs vergeten dat die er nog zijn. Niet het embryo als zodanig is dus voorwerp van waardering; alleen «het embryo dat tot de geboorte van een gewenst kind moet leiden».

Binnen het procreatieproject zijn niet alleen de IVF-embryo's waardevol: ook de eicellen en het sperma worden als wezenlijke stapstenen naar dat kind in wording ervaren en bekomen een hoge beschermwaardigheid. De deskundige in het laboratorium moet daarmee dus omgaan met een respect dat dit voor het embryo benadert.

Bij de technieken voor kunstmatige reproductie komt nog een andere relatie aan het licht die bij natuurlijke reproductie geen problemen stelt, nl. de bijzondere zeggenschap die de ouders over hun gameten en embryo's hebben. De bijzondere rechten die ieder mens tegenover zijn lichaam heeft, strekken zich ook uit tot het eigen genoom en uiteraard tot de voortplanting ervan in interactie met dit van een partner. Binnen het ouderlijk project wordt deze zeggenschap nog versterkt omdat er een engagement bestaat om via dit nieuwe genoom een nieuwe volwaardige mens ter wereld te brengen en op te voeden. Dat impliceert dat, los van de andere hier vermelde waarden, elke handeling op gameten en embryo's slechts toelaatbaar is mits geïnformeerde toestemming van degenen die ze hebben voortgebracht of degenen die er bij donatie over mogen beschikken.

Deze context van het procreatieproject is niet noodzakelijk relevant voor algemene vragen in verband met het statuut van embryo en foetus, maar heeft er zeker een impact op zodra en zolang deze context zich voordoet<sup>(1)</sup>.

#### 4.4.4. *Gradualisme en het embryo in vitro* [groep (e)]

##### 4.4.4.1. Respect — Instrumentalisering — Beschermwaardigheid

a) Uit de gradualistische benadering volgt dat het embryo *in vitro* zeker geen persoon is. De belangrijkste karakteristieken van de persoon, zoals die in de «antropologische» definities (cf. 3.3.2.) en in de verklaringen van de mensenrechten naar voren komen: (a) het zelfbewustzijn en het zelfbeschikkingsrecht dat daarmee samenhangt, en (b) het nastreven van geluk

<sup>(1)</sup> Zie advies over de bestemming van ingevroren embryo's nog niet uitgebracht.

une valeur générales. Par exemple, lorsque quelqu'un est confronté à une grossesse non désirée, ces sentiments ne sont plus présents, ou le sont sous une forme très ambivalente. Ainsi constate-t-on que les parents qui ont vu leur désir d'enfant réalisé par la FIV, ne se soucient souvent plus du tout des embryons surnuméraires, et parfois oublie même qu'ils existent encore. Ce n'est donc pas l'embryon comme tel qui est l'objet de valorisation, mais seulement «l'embryon qui doit conduire à la naissance d'un enfant désiré».

À l'intérieur du projet de procréation ce ne sont pas seulement les embryons-FIV qui sont valorisés: le sperme et les ovules sont vécus comme des étapes vivantes vers l'enfant en devenir et acquièrent une grande «valeur à protéger». Les experts du laboratoire doivent donc leur manifester un respect qui approche celui dû à l'embryon.

Dans les techniques de reproduction artificielle apparaît encore une autre relation qui ne pose pas de problème dans la reproduction naturelle: le droit de décision concernant les embryons. Les droits particuliers que chaque personne a sur son propre corps s'étendent à son génome et tout spécialement à sa reproduction en interaction avec le génome d'un partenaire. Dans le projet parental ce droit de décision est encore renforcé car il existe un engagement à mettre au monde, via ce génome, une personne à part entière et à l'éduquer. Ceci implique que, outre les valeurs dont nous avons parlé, toute manipulation sur les embryons et les gamètes n'est légitime que moyennant le consentement informé de ceux qui les ont produits, ou de ceux qui par une donation peuvent en disposer.

Ce contexte de projet parental n'est pas nécessairement pertinent quant aux questions générales en rapport avec le statut de l'embryon et du fœtus, mais il y joue un rôle certain aussitôt et aussi longtemps qu'il est présent<sup>(1)</sup>.

#### 4.4.4. *Gradualisme et embryon in vitro* [groupe (e)]

##### 4.4.4.1. Respect — Instrumentalisation — Protection

a) De l'approche gradualiste découle que l'embryon *in vitro* n'est certainement pas une personne. Les caractéristiques les plus importantes de la personne telles qu'elles s'expriment dans la déclaration universelle des droits de l'homme et dans les définitions anthropologiques (3.3.2.) sont ici totalement absentes: (a) la conscience réflexive et la responsabi-

<sup>(1)</sup> Voir avis à venir relatif à la destination des embryons congelés.

en het afweren van lijden, zijn bij dat embryo totaal afwezig.

De typische waardigheid die sinds Kant door velen met het persoon-zijn verbonden wordt: dat de persoon doel is op zichzelf en nooit tot het statuut van louter middel mag worden herleid, is dus niet op dit embryo van toepassing. Dat men deze ethische dimensie op grond van «potentialiteit» aan het embryo zou moeten toekennen, heeft noch in de logica, noch in de feiten enige grond. Overigens is aangetoond dat deze potentialiteit zelf een variabele karakteristiek is, die het embryo *in vitro* slechts in geringe mate bezit.

Wel kan men vanuit de gradualistische optiek verdedigen dat zelfs deze geringe potentialiteit (4.4.2.) en de weliswaar beperkte emotionele betrokkenheid (4.4.1.) een voldoende argument bieden voor een houding van respect ook tegenover het embryo *in vitro*, een respect dat nog veel intenser wordt in het kader van een ouderlijk project (4.4.3.).

*b)* Ten onrechte wordt vaak gesuggereerd dat het embryo slechts twee types van statuut kan bekomen: (a) een wijze van waarderen die ongeveer gelijk staat met datgene wat een «persoon» — in de ethisch-juridische zin — toekomt, hetgeen elk zogenaamd «instrumentaliserend» gebruik zou uitsluiten, ofwel (b) een «reduceren» tot een «doodgewoon object», waarbij elke schroom overbodig zou zijn. Wie dus pleit voor een vorm van «respect» voor het embryo, zou dan bijna noodzakelijk in het type «(a)» terechtkomen.

Deze opvatting van het woord «respect» strookt helemaal niet met de wijze waarop dat in menselijke samenlevingen gangbaar is. Er bestaat een hele reeks termen: «eerbied», «respect», «schroom», «waardering», «ontzag», die naar bijzondere attitudes tegenover het voorwerp ervan verwijzen. De gedragingen die met deze houdingen gepaard gaan, drukken, in diverse gradaties, verering, vrees, genegenheid, piëteit, enz. uit.

Behalve het typisch «kantiaanse» respect (doel op zichzelf) dat aan personen toekomt, zijn er allerlei vormen van eerbied en schroom in een minder absolute zin, die wij aan levende en zelfs aan levenloze wezens toekennen. We vertonen eerbied voor het stoffelijk overschot van mensen; moslims hebben een grote verering voor de zwarte steen in de Kaaba van Mekka, en sommige kunstwerken worden als een «onaantastbaar» erfgoed van de mensheid beschouwd. In veel culturen worden bepaalde dieren met ontzag omringd en volgens onze wetgeving moeten we ook proefdieren met een bijzondere schroom benaderen en hun welzijn zoveel mogelijk garanderen.

lité de soi qui en découle, et (b) viser le bonheur et éviter la souffrance, sont totalement absents d'un tel embryon.

Pour beaucoup depuis Kant, la dignité spécifique de l'être humain est liée au fait qu'il est une personne: le fait que la personne est à elle-même sa propre fin et qu'elle ne peut jamais être réduite seulement au statut de moyen, ne s'applique donc pas à l'embryon. Devoir reconnaître à l'embryon cette dimension éthique sur la base de «potentialité» n'a de fondement ni dans la logique, ni dans les faits. Par ailleurs on a montré que cette potentialité elle-même est une caractéristique variable que l'embryon *in vitro* ne possède que dans une mesure limitée.

À partir de l'optique gradualiste on peut cependant défendre que même une potentialité limitée (4.4.2.) et les sentiments limités qui s'y attachent (4.4.1.) forment un argument suffisant pour susciter une conduite de respect, également envers l'embryon *in vitro* — un respect qui devient beaucoup plus important dans le cadre d'un projet parental (4.4.3.).

*b)* On suggère souvent à tort que l'embryon ne peut revêtir que deux statuts: a) une sorte de valeur qui s'apparente à peu près à celle d'une «personne» (dans le sens éthique ou juridique), ce qui exclurait toute «instrumentalisation», ou b) une réduction à un «objet ordinaire» envers lequel toute forme de retenue serait inutile. Celui qui plaiderait pour une forme de «respect» envers l'embryon serait alors nécessairement renvoyé au type a).

Cette acception du mot «respect» ne cadre absolument pas avec la manière dont il a cours dans la vie humaine. Il existe une série de termes «estime», «respect» «réserve», «déférence», «appréciation», qui expriment des attitudes particulières envers leur objet. Les conduites qui vont de pair avec ces attitudes expriment, selon diverses gradations, la vénération, la crainte, l'affection, la piété, etc.

Mis à part le respect typiquement kantien qui convient à une personne (fin pour soi-même), il y a toutes sortes de formes de respect et de réserve dans un sens moins absolu, que nous reconnaissons à des êtres vivants et même à des objets inertes. Nous manifestons du respect à la dépouille mortelle des humains; les musulmans ont une grande vénération pour la pierre noire dans la Kaaba de la Mecque; et certaines œuvres d'art sont considérées comme l'héritage inviolable de l'humanité. Dans de nombreuses cultures certains animaux sont entourés d'un prestige particulier, et selon nos lois nous devons traiter les animaux d'expérience avec retenue et garantir autant que possible leur bien-être.

Het is dus duidelijk dat er tussen het statuut van «persoon» en dat van «waardeloos object» heel wat tussenvormen bestaan.

Het respect dat men tegenover bepaalde wezens heeft, sluit niet uit dat men ze, mits het voorleggen van zinvolle argumenten, kan aanwenden als middel voor een hoger doel. Het gebruik van de denigrerende termen «instrumentalisering» of «reïficering», is in deze context misplaatst. Onderzoek en experiment op menselijke lijken zijn, na *informed consent* van de betrokkenen en mits een respectvolle behandeling volkomen legitiem. Ook velen onder hen die dieren zeker niet als «waardeloos object» beschouwen, en respect eisen voor hun vatbaarheid voor lijden, nemen toch aan dat we ze, mits de nodige voorzorgen, voor het welzijn van de mensheid aan experimenten mogen onderwerpen.

Degenen die voor een variabel ethisch statuut van embryo's en foetussen pleiten, en dus het echte «persoon-zijn» van embryo's loochenen, blijven wel voorstander van schroom en respect voor embryo's, maar leiden daaruit helemaal niet af dat men er geen experimenten op mag uitvoeren. Wel vereist de schroom dat dit met omzichtigheid gebeurt en in dienst van waardevolle doeleinden. Tot op welke hoogte dat kan en onder welke voorwaarden, zal afhangen van de mate van «respect» die elkeen aan de diverse stadia toekent, en aan het belang van deze onderzoeken voor het welzijn van de mensheid.

De term «beschermwaardigheid» die we eveneens in deze context gebruiken, drukt veelal een sterkere vorm van respect uit die zich vooral in twee situaties laat gelden. Er is ten eerste de context van een procreatieproject (4.4.3.), waarbij alle mogelijke inspanningen vereist zijn om de bevruchting, de innesteling en de verdere stadia tot een goed einde te laten komen, met maximale garanties voor het verwachte kind. Ten tweede ligt het, om de onder «4.4.1. en 4.4.2.» vermelde redenen voor de hand, dat, naarmate de zwangerschap verder gevorderd is, zelfs ongeacht een procreatieproject een steeds betere bescherming gewenst is.

c) Tenslotte kan men in verband met respect en beschermwaardigheid de vraag stellen of men een onderscheid moet maken tussen embryo's die het resultaat zijn van een gewone fertilisatie en die welke ontstaan door transfer van een somatische (diploïde) celkern in een ontkernde eicel. — In feite kan men nog een derde type onderscheiden, namelijk deze welke het resultaat zijn van het splitsen van een embryo in zijn totipotente cellen.

Volgens de aanhangers van het gradualistische standpunt is er vanuit het oogpunt van een ethische beoordeling slechts één vraag die zich opdringt. Heeft dit organisme de mogelijkheid, indien het in een baarmoeder wordt ingeplant, uit te groeien tot een

Il est donc évident qu'entre le statut de personne et celui d'objet sans valeur existent de nombreuses formes intermédiaires.

Le respect qu'on manifeste à l'égard de certains êtres n'exclut pas qu'on puisse les utiliser pour un but supérieur, moyennant des arguments fondés. L'usage du terme dévalorisant d'instrumentalisation ou «réification» est déplacé dans ce contexte. Des examens et des recherches sur des corps humains sont tout à fait légitimes moyennant le consentement éclairé des intéressés et un traitement qui respecte leur dignité. En outre, beaucoup de ceux qui ne version définitive 36 considèrent certainement pas les animaux comme des «objets sans valeur» et exigent le respect envers eux en raison de leur sensibilité à la souffrance, acceptent que nous les soumettions à des expérimentations pour le bien-être de l'humanité, en respectant certaines précautions.

De même, ceux qui plaident pour un statut éthique variable des embryons et des fœtus, et qui nient donc qu'il s'agisse de «personnes», restent partisans de respect et de réserve envers ces embryons, mais n'en déduisent absolument pas qu'on ne puisse les soumettre à l'expérimentation. Cette réserve exige bien, par ailleurs, que ceci se passe avec circonspection et au service d'objectifs valables. Jusqu'où on peut aller, et pour réaliser quels objectifs, dépendra du degré de respect que chacun désire reconnaître à chaque stade et de l'importance pour le bien-être humain des recherches envisagées.

Le terme de «valeur à protéger» que nous utilisons dans ce contexte, exprime une forme de respect plus importante dans deux situations surtout. Tout d'abord dans le contexte d'un projet parental (4.4.3.) dans lequel tous les efforts doivent être faits pour mener à bien la fécondation, la nidation et les étapes suivantes avec le maximum de garanties pour l'enfant attendu. Le second type de contexte relève des raisons mentionnées en 4.4.1. et 4.4.2.: au fur et à mesure que se développe une grossesse — fût-elle non désirée — celle-ci réclame une protection croissante.

c) Finalement, à propos du respect et de la «valeur à protéger», on peut se demander s'il y a lieu de faire une distinction entre les embryons qui sont le résultat d'une fécondation ordinaire et ceux qui trouvent leur origine dans le transfert d'une cellule somatique (diploïde) dans un ovocyte énucléé. — On pourrait même distinguer un troisième type: ceux qui sont le résultat d'une scission d'un embryon en ses cellules totipotentes.

Selon les membres du Comité qui adhèrent à la thèse gradualiste, une seule question s'impose du point de vue éthique. Si cet organisme était transféré dans un uterus, pourrait-il se développer jusqu'au stade d'un enfant normal? Si la réponse est «oui»,

normaal kind? Indien het antwoord ja is, dan moeten we het, op grond van de onder «4.4.1. en 4.4.2.» vermelde argumentatie, met een gewoon embryo gelijkstellen voor alles wat betrekking heeft op het ethisch en juridisch statuut.

Ook het CCNE neemt, in zijn advies van 18 januari 2001, hetzelfde standpunt in, met als argument dat de tegengestelde opvatting ertoe zou leiden het volwaardige menselijk statuut in het gedrang te brengen, van een kind dat door een — op zichzelf ontoelaatbare — reproductieve klonering ter wereld zou komen(1).

#### 4.4.4.2. Andere ethische dimensies

a) Om geen enkele ethische optiek te verwaarlozen, past het dat we de gestelde problematiek ook benaderen via enkele in de medische ethiek gangbare vuistregels [groep (e)].

1) 2) *Beneficence, non-maleficence.* De regel «*ophelein e me blaptein*», «helpen of tenminste niet schaden», stamt reeds uit de medische ethiek van de Griekse Oudheid. Men kan zich afvragen in welke mate die van toepassing kan zijn in verband met het experimenteren op embryo's. Het weldoen, of de goedgunstigheid bestaat erin het welzijn van de andere in de een of andere vorm te bevorderen. Dat kan betrekking hebben op het heden of op de toekomst. Aangezien embryo's *in vitro* geen spoor van zenuwstelsel hebben, met andere woorden geen «*sentient beings*» zijn, kunnen ze in het heden geen welzijn kennen; op het vlak is «*beneficence*» ertegenover niet mogelijk; om dezelfde reden kan hen door het experiment geen schade («*harm*») of lijden worden toegebracht.

Men zou echter kunnen zeggen dat men door hun bestaan te beëindigen hen van een toekomstig welzijn berooft, of dat men het loutere bestaan als een goed op zichzelf beschouwt. Binnen de thans voorziene voorwaarden ondervinden ze ook in dit opzicht geen enkel nadeel. Immers, de overtallige embryo's behoren niet meer tot een reproductieproject en worden in elk geval vernietigd, en de embryo's die alleen voor het experiment zelf tot stand komen, zouden zonder dat experiment toch nooit bestaan hebben.

Wel kan men zeggen dat het experimenteren zelf een vorm van «weldoen» is, omdat de vooruitgang van de wetenschap het algemeen welzijn dient.

3) *Autonomie.* Vooral sinds de laatste decennia is het zelfbeschikkingsrecht of de autonomie een centraal thema in de medische ethiek geworden. Embryo's hebben geen bewustzijn en zijn dus zeker niet tot zelfbeschikking in staat. De regel van de auto-

alors il faut, sur base de l'argumentation donnée sous «4.4.1.» et «4.4.2.», le mettre au même plan que tout autre embryon en tout ce qui a trait à son statut éthique et juridique.

Le CCNE a d'ailleurs, dans son avis du 18 janvier 2001, pris la même position avec l'argument que la thèse inverse aurait pour conséquence de compromettre le statut pleinement humain d'un enfant qui serait né d'un clonage reproductif — ce dernier fût-il inacceptable —(1).

#### 4.4.4.2. Autres dimensions éthiques

a) Afin de ne négliger aucune dimension éthique, il est nécessaire que nous envisagions la problématique de l'expérimentation sur embryons également selon les règles pratiques de base habituelles en éthique médicale [groupe (e)].

1) 2) *Beneficence, non maleficence.* La règle «*ophelein e me blaptein*» «aider ou, au moins, ne pas nuire» existe dans l'éthique médicale depuis les anciens Grecs. On peut se demander dans quelle mesure cette règle est d'application en ce qui concerne l'expérimentation sur embryons. Le'agir bien'ou bienveillance consiste à promouvoir le bien-être de l'autre de l'une ou l'autre manière. Ceci peut concerner le présent ou le futur. Compte tenu de ce que l'embryon *in vitro* n'a pas trace d'un système nerveux, en d'autres mots n'est pas un «*sentient being*», il ne peut connaître un bien-être au présent; de ce point de vue, la «*beneficence*» n'est pas possible envers lui; pour les mêmes motifs, on ne sait pas leur faire de tort ou de douleur («*harm*») par l'expérimentation.

On pourrait cependant dire qu'en mettant fin à leur existence, on les prive d'un bien-être futur, ou encore qu'il faut considérer le seul fait d'exister comme un bien en soi. Dans les conditions prévues, ils n'encourent cependant pas de dommage. En effet, les embryons surnuméraires n'appartiennent plus à un projet de reproduction, et seront en tout état de cause détruits, et les embryons créés seulement pour la recherche n'auraient, hors de cet objectif, jamais existé.

On peut par contre dire que l'expérimentation est, quant à elle, une forme de «faire bien» parce que le progrès de la science sert le bien-être général.

3) *Autonomie.* Depuis les dernières décennies surtout, la disposition de soi-même ou autonomie est devenue un thème central dans l'éthique médicale. Les embryons ne sont pas conscients et donc certainement pas en état de disposer d'eux-mêmes. La règle de

(1) In deze zin, zie ook: «First principles in cloning», *The Lancet*, vol. 353, january 9, 1999, 81.

(1) Voir dans le même sens «First principles in cloning», *The Lancet*, vol. 353, january 9, 1999.

nomie wordt echter wel gerespecteerd tegenover degenen die de gameten of embryo's afstaan: de procedures vereisten immers hun geïnformeerde toestemming.

4) Rechtvaardigheid. Deze regel, waarvoor momenteel ook de belangstelling toeneemt, is vooral van toepassing op het afwijzen van discriminatie bij het behandelen van patiënten. Aangezien er van schade of welzijn geen sprake kan zijn, is ook deze regel in verband met de embryo's zelf niet van toepassing. Op langere termijn komen de resultaten van het onderzoek ten goede van de gehele mensheid. Op korte termijn kunnen er bevoorrechten zijn die vroeger van de resultaten genieten, maar dat euvel doet zich bij veel types van medische vooruitgang voor.

5) Maatschappelijke aanvaarding. Naast deze vier algemeen gangbare regels lijkt het, vanuit de gradualistische gedachtegang, zinnig een vijfde te formuleren. Deze verwijst naar het feit dat bepaalde praktijken de maatschappelijk waardevolle gevoelens van de mensen kunnen krenken (zie 4.4.1.), zoals bijvoorbeeld het geval is bij het ontfermen van lijken (hoewel die daar zelf geen nadeel van ondervinden). Ook bij sommige toepassingen van biotechnologie kunnen mensen geschokt zijn. De analyse onder «4.4.1.» toont echter aan dat dit op het gebied van experimenten op embryo's *in vitro* slechts in heel geringe mate te verwachten is, wat zeker niet opweegt tegen de voordelen voor de mensheid die men kan verhoppen.

b) 1. Sommige leden van het Comité beklemtonen in verband met punt «a) 5», dat er aanzienlijke vormen van sociale ongelijkheid blijven bestaan in verband met de prioriteiten voor investering in het onderzoek met betrekking tot het welzijn van de mensheid. Het embryo-onderzoek lijkt niet noodzakelijk prioritair, vergeleken met andere pathologieën dan de steriliteit, zoals de grote infectie- en parasitenziekten die nog altijd de bevolking van de derde wereld decimeren. Maar dit is natuurlijk slechts een deelaspect van het algemeen probleem van een rechtvaardige economische wereldorde.

2. Een aantal leden van het Comité wensen ook de nadruk te leggen op de voorzorgen die zich opdringen om nog een ander mogelijk onrechtvaardig gevolg te vermijden in verband met het tot stand brengen van embryo's voor het onderzoek. Dit vereist immers in een aantal gevallen dat vrouwen onderworpen worden aan hormonale stimulering en aan het weg nemen van eicellen, wat somatische risico's tot gevolg heeft en die zeker zwaar vallen. Deze leden vinden dat de doelstellingen van het embryo-onderzoek deze risico's en deze ongemakken niet rechtvaardigen, zelfs indien sommige vrouwen daar vrijwillig mee instemmen.

Sommige leden van groep (e) vinden dan weer dat deze discussie een onderdeel vormt van de algemene voorwaarden van de legitimiteit van experimenten op

l'autonomie est, par ailleurs bien respectée envers les personnes dont les gamètes ont donné l'embryon: les procédures exigent toujours leur consentement informé.

4) Justice. Cette règle, qui actuellement prend une importance croissante, est surtout d'application afin d'éviter toute discrimination dans le traitement des patients. Elle ne s'applique pas aux embryons eux-mêmes, compte tenu de ce que dans leur situation ils ne peuvent ressentir ni préjudice ni bien-être. À long terme les résultats des recherches bénéficieront à toute l'humanité. À court terme ceux qui bénéficient plus tôt des résultats sont favorisés, mais cette situation se présente à propos de nombreux progrès médicaux.

5) Impact social. Outre ces quatre règles générales, il paraît raisonnable d'en formuler une cinquième du point de vue d'une pensée gradualiste. Ceci se réfère au fait que certaines pratiques peuvent troubler des «sentiments généraux» des gens (voir 4.4.1.), comme c'est par exemple le cas pour la profanation des cadavres (bien que ceux-ci eux-mêmes n'en souffrent nullement). Il est aussi possible que certaines applications de la biotechnologie choquent des personnes. Mais l'analyse proposée sous 4.4.1. montre qu'en ce qui concerne les expérimentations sur l'embryon *in vitro* ceci n'est à craindre que dans une très faible mesure, ce qui ne fait pas le poids face aux avantages à en attendre pour l'humanité.

b) 1. Quelques membres du Comité font remarquer en rapport avec le point a) 5 que des injustices générales persistent dans les choix de priorité des investissements en recherche quant au bien-être de l'humanité. La recherche sur embryons n'apparaît pas nécessairement comme prioritaire face à des pathologies autres que la stérilité, telles les grandes maladies infectieuses et parasitaires qui déciment les populations du tiers monde, par exemple. On le sait cependant, ceci n'est qu'un aspect partiel d'un problème de justice économique mondiale beaucoup plus large.

2. Quelques membres du Comité soulignent aussi les précautions à prendre afin d'éviter un autre effet possible d'injustice relatif à la production d'embryons pour la recherche. Celle-ci demande dans certains cas de soumettre des femmes à des stimulations hormonales et à des prélèvements d'ovocytes qui leur font encourir des risques somatiques et qui sont de toute manière pénibles pour elles. Ces membres estiment que les enjeux de la recherche sur embryons ne justifient pas ces risques et ces souffrances, même s'ils étaient consentis volontairement par certaines femmes.

Pour certains membres du groupe (e), cette discussion relève des conditions générales de légitimité d'expérimentation sur l'homme définies dans l'*Avis*

de mens, zoals vastgelegd in ons *Advies* nr. 13 van 9 juli 2001 betreffende experimenten op mensen als het om patiënten gaat, en ons komend *Advies* betreffende experimenten op gezonde vrijwilligers, als het gaat over vrouwen die vrijwillig meewerken buiten de behoefte aan medische behandeling. Men zou toch de vrouwen discrimineren en paternalistisch benaderen als men zou suggereren dat ze minder bekwaam zijn dan andere verantwoordelijke volwassenen om te beslissen of ze al dan niet aan onderzoeken van dit type willen meewerken, daar waar het recht op deelname aan een experiment toch voor iedere burger openstaat.

Bovendien zou een verbod in die richting nadelige gevolgen hebben voor de algemeen aanvaarde praktijk van de eiceldonatie (zelfs van het afstaan van een orgaan, een ingreep die veel grotere risico's inhoudt dan het afnemen van eicellen). Deze kritiek houdt er ook geen rekening mee dat men nu andere procedures dan de ovariële stimulatie ontwikkelt om eicellen voor embryo-onderzoek te bekomen.

3. Tenslotte zijn alle leden van het Comité het erover eens dat men moet uitsluiten dat vrouwen dergelijke procedures ondergaan tegen betaling. In zo'n geval zouden immers alleen diegenen die het financieel moeilijk hebben zich tot een dergelijke bron van inkomsten wenden.

Alle leden van het Comité vinden ook dat het respect en de schroom die het embryo verdient, tot gevolg hebben dat commercialisatie van het embryo volstrekt verboden moet zijn.

#### 4.4.5. *Besluit [groep (e)]*

Uit een onderzoek van de gevoelens en attitudes die voortkomen uit het feit dat de meerderheid van de mensen een tendens hebben om de vrucht in de moederschoot tot op zekere hoogte met een pasgeboren baby te identificeren («4.4.1.») is gebleken dat het maatschappelijk waardevol is een zeker statuut van respect en beschermwaardigheid aan die «vrucht» toe te kennen, maar dit in een mate die afneemt bij vroegere stadia van de zwangerschap. Ook de analyse van de veranderende karakteristieken van «een mens in wording» bevestigt de zinvolheid en zelfs de wetenschappelijke hanteerbaarheid van een dergelijk evolutief statuut (4.4.2.). Tenslotte toont de verwijzing naar het «procreatieproject» aan dat in een bepaalde context heel bijzondere vormen van waardering kunnen ontstaan (4.4.3.).

Men kan hieruit besluiten dat het toekennen van waarde en beschermwaardigheid aan het embryo en de foetus een brede erkenning binnen de mensengemeenschap kan vinden, als die waarde in relatie wordt gebracht met de feitelijke toestand ervan en van de wijze waarop de mensen hierop spontaan reageren.

n° 13 du 9 juillet 2001 relatif aux expérimentations sur l'homme lorsqu'il s'agit de patientes, et du futur *Avis* «Expérimentation sur volontaires sains» déjà annoncé dans l'avis précité, s'il s'agit de femmes volontaires n'ayant pas besoin d'un traitement médical. En effet, ce serait considérer les femmes de version définitive 38 manière discriminatoire et pour le moins paternaliste que de suggérer qu'elles seraient moins capables qu'une autre personne majeure et responsable de décider de participer à une expérimentation de ce type, alors que le droit à participer à une expérimentation est reconnu pour chaque citoyen.

En outre, cette interdiction remettrait en cause la pratique aujourd'hui admise du don d'ovocyte (voire du don d'organe par donneur vivant, au risque souvent plus élevé que le prélèvement d'ovocyte); elle ne prend pas en compte que d'autres procédures que la stimulation ovarienne se développent, pour accéder à l'ovocyte, entre autres pour l'expérimentation.

3. Évidemment, et ceci rencontre le consensus de tous les membres du Comité, il doit être exclu de proposer à des femmes de subir de telles procédures contre rétribution. Seules en effet celles qui se trouveraient en situation financière difficile auraient recours à une telle source de revenus.

Les membres du Comité estiment en outre que le respect et la réserve dont il faut témoigner envers l'embryon humain interdisent absolument de le commercialiser.

#### 4.4.5. *Conclusions [groupe (e)]*

L'analyse des sentiments et attitudes montre que la majorité des personnes ont tendance, dans une certaine mesure, à identifier l'embryon et le fœtus avec un enfant nouveau-né (4.4.1.). Il en ressort qu'il est socialement précieux d'accorder à l'embryon et au fœtus un certain statut de respect et de protection, mais dans une mesure qui diminue à mesure qu'on se rapproche des stades les plus débutants de la grossesse. L'analyse des caractéristiques changeantes d'une «personne en devenir» confirme la cohérence de signification et même le caractère opérationnel du point de vue techno-scientifique d'un tel statut évolutif (4.2.2.). Enfin l'attention portée au «projet parental» montre que dans des contextes particuliers peuvent surgir des formes particulières de valorisation (4.4.3.).

On peut en conclure que la reconnaissance d'une «valeur à protéger» aux embryons et aux fœtus peut rencontrer un large consentement dans la communauté humaine si cette valeur est mise en relation avec le stade concret de leur développement et la manière dont les gens y réagissent spontanément.

De vraag hoe hoog men die waarde zal inschatten in elk specifiek geval, kan men niet op een eenduidige wijze beantwoorden: het toekennen van waarden, enerzijds aan het embryo zelf, en anderzijds aan de resultaten die het onderzoek laat verhopen, is nu eenmaal afhankelijk van de hele levensbeschouwing. Door een verheldering van de relevante aspecten kunnen echter voor bepaalde concrete probleemsituaties meerderheden en soms zelfs consensus ontstaan.

#### *Commentaar*

— Sommige leden van groep (c) formuleren een aantal bezwaren bij dit «zogenaamde gradualistische» standpunt. Vooreerst zijn deze leden van oordeel dat het gevaarlijk kan zijn een ethisch debat aanvang te laten nemen bij een standpunt «dat wel door iedereen aanvaard wordt (aanhef 4.4.; zie ook 4.4.1.c.)». Gezien de grote impact van de media in onze hedendaagse Westerse samenleving en gezien de niet altijd even genuanceerde ethische standpunten van deze media inzake ethische kwesties, stellen ze zich sterke vragen bij wat zogenaamd «door iedereen aanvaard wordt». Ontelbare voorbeelden in het verleden en het heden maken duidelijk dat een dergelijk standpunt wel eens kan leiden tot manipulatie en (eventueel machts)misbruik inzake ethisch gevoelige themata. Deze leden stellen onder meer vast dat sommige ethische standpunten in de media nauwelijks aan bod komen; ze twijfelen dan ook aan de mogelijkheid en de haalbaarheid om na te gaan of een bepaalde opvatting «wel door iedereen aanvaard wordt». Dit is in hun ogen een zeer zwak en betwistbaar uitgangspunt voor een ethische redenering. Ze zijn dan ook van oordeel dat dit uitgangspunt hantieren in het algemeen zeer nefaste gevolgen heeft of hebben kan voor de geloofwaardigheid van de gevolgde argumentatie inzake de zogenaamde gradualistische benadering.

Vervolgens betwisten deze leden dat de stelling dat de geboorte vanuit psychologisch oogpunt het moment is waarop de omgeving het kind volwaardig waarneemt: verschillende psychologische denkstromingen benadrukken immers het grote belang van de prenatale psychologische omkadering voor het welzijn van het kind.

Ten derde is de redenering «à l'envers» (dus van bij het respect voor het kind bij de geboorte, en zo teruggaand naar vroegere stadia van de prenatale ontwikkeling) in hun ogen weinig overtuigend ... Ze stellen vast dat ouders evenzeer «spontane gevoelens van respect» hebben voor de bevruchte eicellen die met hun gameten zijn ontstaan. Het lijkt voor deze leden moeilijk hierin scheidingslijnen vast te stellen, iets wat bijvoorbeeld door de argumentatie vanuit de potentialiteit veel beter tot zijn recht lijkt te komen.

Il n'est pas possible de répondre de manière univoque à la question de savoir à quel degré cette valeur doit être estimée dans chaque cas spécifique: l'attribution de valeur, d'une part à l'embryon, d'autre part aux résultats que la recherche laisse espérer, dépend de la vision de la vie de chacun. En éclairant les aspects pertinents de ces questions, on pourra cependant, face à des situations et des problématiques concrètes, voir se dessiner une majorité ou même parfois un consensus.

#### *Commentaires*

— Quelques membres du groupe (c) formulent un série de critiques envers les points de vue dénommés «gradualistes». Tout d'abord, ces membres estiment qu'il peut être dangereux dans un débat éthique de se fonder sur un point de vue «qui est accepté par tout un chacun» (4.4. et aussi 4.4.1.c). Compte tenu du grand impact des médias dans notre société occidentale actuelle, et des points de vue parfois insuffisamment nuancés de ces médias dans les questions éthiques, ils se posent de sérieuses questions sur ce qui «est accepté par tout un chacun». D'innombrables exemples dans le passé et même aujourd'hui montrent clairement qu'un tel point de vue peut conduire à la manipulation et à d'éventuels abus de pouvoir dans des thématiques éthiques sensibles. Ces membres ajoutent que certains thèmes éthiques ne sont presque jamais présentés; ils doutent là aussi de la possibilité et de la faisabilité d'examiner si une proposition donnée «est bien acceptée par chacun». Ceci est donc à leurs yeux un point de départ très faible et discutable pour un raisonnement éthique. Ils estiment également qu'utiliser ce point de départ a des conséquences très néfastes ou du moins peut en avoir sur la crédibilité de l'argumentation de la position «gradualiste».

Ensuite, ces membres doutent de ce que la naissance soit bien, d'un point de vue psychologique, le moment où l'entourage prend pleinement conscience de la valeur de l'enfant. Différents courants de pensée psychologiques insistent en effet sur la grande importance de l'encadrement prénatal pour le bien-être de l'enfant.

En troisième lieu, le raisonnement «à l'envers» (commençant donc pas le respect de l'enfant à la naissance et reculant ensuite vers des stades plus précoces du développement prénatal) est, à leurs yeux, peu convaincant. Ils affirment que les parents ont autant de «sentiments spontanés de respect» pour les ovules fécondés qui viennent de leurs gamètes. Il paraît à ces membres difficile de tracer ici des lignes de démarcation, ce qui, par exemple, leur paraît nettement plus légitime à partir de la «potentialité».



Ten vierde stellen deze leden vast dat de verdedigers van het gradualistisch argument aanvaarden dat het respecteren van ethische waarden in de dagelijkse praktijk sterk gestimuleerd wordt wanneer die waarden geïnterioriseerd zijn. Daarom zijn deze leden ervan overtuigd dat de grote waarde van de beschermwaardigheid van het menselijke leven, ook het ongeboren menselijk leven, dermate geïnterioriseerd is, dat het een betere uitgangsbasis vormt voor een ethische redenering inzake het embryo dan wel de redenering die vertrekt bij de «gevoelens» voor het «geboren kind».

— Sommige leden van groep (e) merken hierbij op. (1<sup>o</sup>) Dat met «consensus» ook de instemming van alle deskundigen van uiteenlopende strekking bedoeld wordt. (2<sup>o</sup>) Dat zij niet het belang van prenatale omkadering loochenen, maar het hebben over de psychosociale impact van de geboorte. (3<sup>o</sup>) Dat zij (onder 4.4.3.) beklemtonen dat ouders sterke gevoelens vertonen voor hun eigen embryo's maar dat dit niet geldt voor de hele bevolking tegenover embryo's in het algemeen. (4<sup>o</sup>) Dat de brede aanvaarding van de eerste-trimesterabortus niet wijst op een sterke interiorisatie van de waarde van beschermwaardigheid van het embryo.

## HOOFDSTUK V

### Experimenten op menselijke embryo's *in vitro*

#### 5.1. Doelstellingen en karakteristieken

a) Het experimenteren op embryo's ontstond in een context van het zoeken naar oplossingen voor het probleem van de vrouwelijke onvruchtbaarheid. In 1978 werd dit onderzoek met succes bekroond bij de geboorte van de eerste «proefbuisbaby» door *in vitro* fertilisatie (IVF).

De toepassingsmogelijkheden van deze methode werden aanzienlijk bevorderd door de techniek van het invriezen van embryo's (CRYO) (1984).

In 1992 werd aan de VUB het eerste kind geboren dat verwekt werd via intracytoplasmatische spermatische injectie (ICSI), wat een gedeeltelijke oplossing brengt voor problemen van mannelijke onvruchtbaarheid.

Elk van deze technieken werd na de ontdekking gekenmerkt door een aanzienlijke wereldwijde aanvaarding en toepassing. Sindsdien kwamen tienduizenden IVF- en ICSI-kinderen ter wereld.

Een aantal leden van het Comité [onder meer groep (e)] vinden het belangrijk erop te wijzen dat deze technieken werden ontwikkeld via onderzoek op embryo's die alleen met het oog op experiment tot stand kwamen.

Zij verwonderen zich erover dat sommige ethische instanties zowel op het internationale vlak, als op dit

En quatrième lieu, ces membres soulignent que les défenseurs de la position «gradualiste» soutiennent l'argument selon lequel le respect des valeurs éthiques dans la vie quotidienne est fortement stimulé lorsque ces valeurs sont intériorisées. C'est pourquoi ces membres sont convaincus de ce que la grande valeur de la protection de la vie humaine, également de la vie non encore née, est à ce point intériorisée qu'elle forme une meilleure base de départ pour un raisonnement éthique concernant l'embryon que le raisonnement qui s'appuie sur des «sentiments» pour «l'enfant nouveau-né».

— Quelques membres du groupe (e) font remarquer (1<sup>o</sup>) que par le mot «consensus» ils désignent aussi l'accord de tous les experts de tendances cependant différentes, (2<sup>o</sup>) que l'importance de l'encadrement prénatal n'est nullement niée, mais qu'ils parlent de l'impact psychosocial de la naissance. (3<sup>o</sup>) Que sous 4.4.3. ils soulignent que les parents manifestent des sentiments importants envers leurs embryons, mais que ceci ne vaut pas pour toute la population envers les embryons en général. (4<sup>o</sup>) Que la large acceptation de l'avortement au premier trimestre n'indique pas une forte intériorisation de la protection de l'embryon.

## CHAPITRE V

### Expérimentations sur embryons humains *in vitro*

#### 5.1. Objectifs et caractéristiques

a) L'expérimentation sur embryons est apparue dans le contexte de la recherche de solutions au problème de l'infertilité féminine. Celle-ci a été couronné de succès en 1978, avec la naissance du premier «bébé-éprouvette» par la fécondation *in vitro*. (FIV)

Les applications de cette méthode ont été ensuite améliorées par la congélation des embryons (CRYO) (1984).

En 1992 la VUB a obtenu la première naissance par injection intracytoplasmique d'un seul spermatozoïde (ICSI), ce qui apporte une solution partielle à l'infertilité masculine.

Chacune de ces techniques, une fois découverte, a connu une expansion significative de son application dans le monde. Depuis lors, des dizaines de milliers d'enfants FIV et ICSI sont nés.

Un certain nombre de membres du Comité [entre autre le groupe(e)] estime important de rappeler que ces techniques furent développées via la création d'embryons spécialement pour l'expérimentation.

Ils s'étonnent que plusieurs instances éthiques tant internationales que de certains pays particuliers

van afzonderlijke landen, een scherp afwijzende houding aannemen tegenover dit type van experimenten, hoewel de resultaten ervan probleemloos en zelfs met gretigheid worden toegepast. Dat betekent dat men het werk van deze onderzoekers enerzijds als een bijdrage tot het menselijk welzijn beschouwt, en anderzijds als fundamenteel onethisch brandmerkt.

b) Er wordt in brede kringen aanvaard dat verder onderzoek op embryo's *in vitro* gewenst is op de volgende gebieden.

1) Algemeen het verbeteren van de fundamentele kennis en de technieken op het gebied van de menselijke reproductie (bijvoorbeeld op het vlak van contraceptie, vruchtbaarheid ...).

— Het verwerven van een beter inzicht in de differentiatie- en groeiprocessen binnen het embryo en de oorzaken van het ontstaan van afwijkingen (bijvoorbeeld kennis op het gebied van de embryologie, congenitale afwijkingen, kankeronderzoek ...).

— Het ontwikkelen van de kennis en de mogelijkheden tot diagnose en — althans volgens sommigen — ingrijpen in het genetische domein (bijvoorbeeld genetische aandoeningen, preïmplantiediagnostiek ...). Het lijkt eveneens plausibel dat het invoeren van preïmplantatie genetische diagnostiek of van ICSI, in laboratoria die daar geen ervaring mee hebben, een aantal pogingen veronderstelt op embryo's die niet ingeplant zullen worden.

Het is een strikt wetenschappelijke vraag, die de specialisten terzake moeten beantwoorden, of, en in welke gevallen, dat onderzoek met overtallige embryo's uitvoerbaar is, en die in welke gevallen een beroep op embryo's speciaal voor het onderzoek ontstaan, nuttiger of zelfs onmisbaar is. Zo bestaat er een intense zoektocht naar het ontwikkelen van technieken voor het invriezen van menselijke eicellen en ovarieel weefsel, om de vruchtbaarheid van een vrouw te beschermen vóór een kankerbehandeling. Welnu, iedereen begrijpt dat het eindstadium van dit onderzoek (vóór de embryotransfer) niet realiseerbaar is zonder embryo's die slechts met onderzoeksdoeleinden tot stand kwamen.

Maar, zoals reeds vroeger werd beklemtoond, volgen uit deze wetenschappelijk-technische inzichten geen directe conclusies betreffende ethische aanvaardbaarheid. De ontwikkelingen op dit gebied moeten door de verantwoordelijken in de maatschappij van nabij worden gevolgd, en daarvoor is een grote transparantie noodzakelijk.

2) Er is recentelijk, door de vooruitgang van het stamcellenonderzoek, een vernieuwde belangstelling ontstaan voor het experimenteren op embryo's. Velen zijn ervan overtuigd dat het ontwikkelen van weefsels

adoptent une position de refus envers ce type d'expérimentation, alors que les résultats en sont appliqués sans problèmes et même sans retenue. Cela signifie que d'un côté on considère le travail de ces chercheurs comme une contribution au bien être humain, et de l'autre comme fondamentalement non éthique.

b) Il est généralement admis que la recherche sur embryons *in vitro* est souhaitable pour les objectifs suivants.

1) Globalement, l'amélioration des connaissances fondamentales et des interventions en reproduction humaine (par exemple en matière de contraception, de fertilité, etc.).

— L'acquisition d'une meilleure connaissance fondamentale des processus de différenciation cellulaire et de croissance des embryons, ainsi que des causes d'apparition d'anomalies (par exemple connaissance en embryologie, malformations congénitales, cellules souches, cancérologie, etc.).

— Le développement des connaissances et des possibilités diagnostiques ainsi que, selon certains, des interventions, dans le domaine génétique (par exemple les maladies génétiques, le diagnostic préimplantatoire, etc.). Il paraît également plausible que l'introduction du diagnostic préimplantatoire ou de l'ICSI dans les laboratoires qui n'en ont pas l'expérience, demandera un certain nombre d'essais sur des embryons qui ne seront pas destinés à être implantés.

Sur le plan spécifiquement scientifique, il revient aux spécialistes de démontrer si la recherche peut se faire sur des embryons surnuméraires, dans quels cas et quand il sera utile ou même inévitable de faire appel à des embryons constitués pour la recherche. Par exemple il existe actuellement une recherche intense pour développer les techniques de congélation d'ovocytes humains et de tissus ovariens pour préserver la fécondité d'une femme jeune avant traitement anti-cancéreux. Or, chacun peut comprendre que le stade final (avant le transfert d'embryon) de cette recherche n'est possible qu'avec des embryons constitués pour la recherche.

Mais comme on y a déjà insisté plus haut, il ne découle de ces considérations scientifiques aucune conclusion directe concernant leur acceptabilité éthique. Les développements dans ce domaine doivent être suivis de près par les responsables de la Cité et à cet effet une grande transparence est nécessaire.

2) Un nouvel intérêt récent pour les expérimentations sur embryons est apparu par la recherche sur les cellules souches. Beaucoup sont convaincus que le développement de tissus (en vue de transplantation)

(onder meer met het oog op transplantatie), meer mogelijkheden biedt indien men kan vertrekken van aan het embryo ontleende stamcellen (eerder dan van somatische of aan geaborteerde foetussen ontleende stamcellen).

Indien deze overtuigingen bevestigd worden, moet men, om de hooggespannen medische verwachtingen te kunnen inlossen, een beroep doen op experimenten op embryo's. In dit onderzoeksgebied kan men zich meestal beperken tot het gebruik van «overtallige embryo's» die worden afgestaan door ouders waarvan het ouderlijk project afgesloten is.

Veel deskundigen zijn echter van mening dat het verwerven van stamcellen uit embryo's via zogenaamde «therapeutisch kloneren», nog grotere medische beloften inhoudt met het oog op transplantaties, wegens de immunologische compatibiliteit tussen het donorembryo en de ontvanger. Dit type van onderzoek vergt echter het aanmaken (via kloneren van een somatische celkern) van embryo's die alleen met het oog op het onderzoek tot stand komen.

In het actuele wetenschappelijk klimaat bestaat dus, volgens veel onderzoekers, een duidelijke behoefte aan experimenteren, zowel op «onderzoeksembryo's», als op «overtallige embryo's»(1).

## 5.2. Standpunten binnen het Raadgevend Comité

In hoofdstuk IV werd een nogal uitvoerige uiteenzetting gebracht van een reeks standpunten inzake het statuut van het embryo die, hetzij binnen het Comité, hetzij wereldwijd een aanhang hebben. Zoals reeds bij de inleiding tot dit hoofdstuk werd vermeld is het niet altijd duidelijk dat er een direct verband bestaat tussen deze principiële visies en de stellingnamen die men inneemt in verband met de concrete problemen betreffende de types van onderzoek op embryo's die men al dan niet toelaatbaar acht. Hoewel de basisinzichten op de achtergrond een rol spelen, is het dus niet mogelijk bij het uiteenzetten van de keuzes die in hoofdstuk V genomen worden, naar de diverse groepen besproken in hoofdstuk IV te verwijzen. Het komt dus de lezer zelf toe uit zijn principiële standpunten concrete voorstellen voor maatregelen af te leiden. Daarbij kunnen de krachtlijnen die hier volgen uiteraard nuttige suggesties bieden.

### 5.2.1. Consensus

Onder de leden van het Comité bestaat de volgende consensus.

1<sup>o</sup> Experimenten op embryo's *in vitro* die nog tot een procreatieproject behoren, zijn slechts toelaat-

offre plus de possibilités si on peut partir de cellules souches embryonnaires plutôt que de cellules souches d'origine adulte ou d'origine fœtale.

Si cette supposition se confirmait, on devrait faire appel à l'expérimentation sur embryons pour pouvoir réaliser les espoirs médicaux importants dans ce domaine. Pour ces recherches on peut s'adresser principalement à des embryons surnuméraires pour lesquels le projet parental est terminé.

De nombreux experts sont cependant convaincus que la création de cellules souche à partir d'embryons via le «clonage thérapeutique» soulève de plus grands espoirs médicaux en vue de la transplantation, en raison de compatibilité immunologique entre donneur et receveur. Ce type de recherche nécessite cependant la création d'embryons (par clonage d'une cellule somatique) uniquement destinés à la recherche.

Dans le climat scientifique actuel il existe ainsi, selon l'opinion de beaucoup de chercheurs, un besoin évident d'expérimentations, tant sur des embryons créés pour la recherche que sur des embryons surnuméraires(1).

## 5.2. Points de vue à l'intérieur du Comité

Le chapitre IV du présent avis a exposé de manière assez approfondie, en matière de statut de l'embryon, une série de positions qui trouvent écho soit au sein du Comité soit au sein de la société. Comme on l'a déjà dit au moment de l'introduction et ceci vaut également pour le présent chapitre, il n'y a pas de lien direct entre les positions de principe et les positions prises quant aux problèmes concrets relatifs aux types de recherche sur les embryons que l'on considère comme permises ou non. Bien que les points de vue de base jouent ici un rôle en filigrane, il n'est pas possible de faire référence aux divers groupes du chapitre IV dans l'exposé des choix repris dans le présent chapitre. Il revient donc au lecteur lui-même de déduire de ses positions de principe initiales des propositions concrètes en vue de réglementations. Les lignes de force suivantes pourront à cet effet fournir des suggestions utiles.

### 5.2.1. Consensus

Parmi les membres du Comité, on trouve le consensus suivant.

1<sup>o</sup> Les expérimentations sur des embryons qui appartiennent encore à un projet de procréation ne

(1) Van Steriteghem A., «Onderzoek op menselijke embryo's» in *Het menselijk embryo in vitro*, Raadgevend Comité voor bio-ethiek, Englert Y., Van Orshoven A (red), (Garant-Leuven/Apeldoorn, 1999), blz. 75-81.

(1) Van Steirteghem A., «Recherche sur les embryons humains *in vitro*» in *L'embryon humain in vitro*, Comité consultatif de bioéthique, Englert Y., Van Orshoven A (Eds), (De Boeck — Université, 2000), p. 69-75.

baar als er geen enkel risico aan verbonden is of indien ze een therapeutisch doel hebben voor die embryo's zelf. In die gevallen is het noodzakelijk dat noch de gezondheid van het toekomstig kind noch van de moeder er een belangrijker gevaar door lopen dan het voordeel dat men wenst te bereiken. Mocht dit onverwacht toch gebeuren, dan kan men, afhankelijk van de ernst van het geval, een zwangerschaps-onderbreking in overweging nemen.

2° Experimenten op embryo's *in vitro* mogen alleen gebeuren binnen een onderzoeksproject, ontworpen door goed gekwalificeerde onderzoekers die over een adequate infrastructuur beschikken. Dat project moet garanties bieden voor waardevolle resultaten, hetzij op het vlak van de fundamentele kennis betreffende het menselijk organisme, hetzij op het vlak van concrete toepassingen in dienst van het menselijk welzijn.

3° Embryo's waarop experimenteel onderzoek is uitgevoerd, mogen niet worden ingeplant, tenzij in die bijzondere gevallen waarin men vanuit een stadium van onderzoek naar dat van therapie moet overgaan.

4° Experimenten op embryo's, van welke aard ook, zijn alleen toelaatbaar indien de voortbrengers van de gameten of embryo's, of, in voorkomend geval, degenen die ze via donatie verkregen hebben, hetzij voor experimenten in het algemeen, hetzij voor een specifiek project, hun goed geïnformeerde toestemming gegeven hebben.

5° Deze geïnformeerde toestemming moet duidelijk blijken uit een contract tussen de voortbrengers van de gameten of de dragers van een ouderlijk project en de verantwoordelijke van het onderzoeksteam. Het ter beschikking stellen van gameten of embryo's moet volkomen geïnformeerd en vrij gebeuren en moet beantwoorden aan de algemene regels die betrekking hebben op het experimenteel onderzoek op volwassen en wilsbekwame personen, zoals beschreven in ons *Advies* n° 13 van 9 juli 2001 betreffende experimenten met mensen, en op het komend *Advies* over het beroep op gezonde vrijwilligers voor experimenten op mensen.

6° Het eisen van belangrijke doeleinden die bij het onderzoek op embryo's voor ogen definitieve versie 43 moeten staan, en de voorwaarden hierboven vermeld, drukken uit dat men de noodzaak van respect in verband met het embryo terdege in rekening brengt. Hieruit volgt ook dat embryo's nooit als verhandelbare goederen mogen doorgaan: ze mogen nooit deel uitmaken van commerciële transacties. De onderzoekers zullen deze embryo's met schroom behandelen; dat betekent dat ze voor geen andere dan de strikt wetenschappelijke doelen mogen dienen en dat elke manipulatie die zou suggereren dat ze «doodgewone objecten» zijn, verboden is.

sont acceptables que soit si elles sont sans risque, soit si elles ont un but thérapeutique pour l'embryon lui-même. Dans ce contexte, il est impératif que ni la santé de l'enfant ni celle de la mère ne courent de risque plus important que le bénéfice escompté. Si cela devait néanmoins survenir, et en fonction de la gravité du cas, une interruption volontaire de grossesse pourrait être envisagée.

2° Des expérimentations sur embryons *in vitro* ne peuvent avoir lieu que dans le cadre d'un projet de recherche entrepris par des chercheurs qualifiés qui disposent des infrastructures adéquates. Ce projet doit offrir des garanties de résultats valables, que ce soit au plan des connaissances fondamentales concernant l'organisme humain ou en vue d'applications pratiques en faveur du bien-être humain.

3° Les embryons qui ont été soumis à l'expérimentation ne peuvent plus être réimplantés si ce n'est dans les cas particuliers où on passe du stade expérimental au stade thérapeutique.

4° Des expérimentations sur embryons, de quelque nature qu'elles soient, ne sont acceptables que si les personnes dont viennent les gamètes, ou, si tel est le cas, celles qui les ont reçues par donation, que ce soit en vue d'expérimentations en général ou dans un projet spécifique, aient donné leur consentement convenablement informé.

5° Ce consentement informé doit apparaître clairement par contrat entre les géniteurs ou les auteurs du projet parental d'une part et le responsable de la recherche d'autre part. La mise à disposition des gamètes ou des embryons doit faire l'objet d'un consentement libre et éclairé et être soumis aux règles générales qui régissent l'expérimentation humaine chez des personnes majeures et compétentes décrites dans l'*Avis* n° 13 du 9 juillet 2001 relatif aux expérimentations sur l'homme, lorsqu'il s'agit de patient(e)s et dans le futur *Avis* sur le recours aux volontaires sains pour l'expérimentation humaine dans les autres cas.

6° L'exigence de buts importants visés par la recherche et les conditions mentionnées ci-dessus, manifestent la prise en compte de la nécessité d'un respect envers les embryons. Il en résulte également que les embryons ne peuvent jamais être considérés comme des marchandises: ils ne peuvent jamais être commercialisés. Les chercheurs les traiteront avec retenue; cela signifie qu'ils ne s'en serviront pour aucun autre but que strictement scientifique, et que toute manipulation qui suggérerait que ces embryons ne seraient que «des objets quelconques» est interdite.

7° Zoals de onderzoeksprojecten inzake experimenten op mensen, moeten ook die in verband met experimenten op embryo's aan een plaatselijk, aan een universiteit verbonden, ethisch comité worden voorgelegd. Naast de algemene opdrachten (zie *Advies* nr. 13 van 9 juli 2001 betreffende experimenten met mensen, C, 1) moeten deze commissies er in het bijzonder over waken dat de voorwaarden *a)* tot *e)* worden nageleefd.

8° Verwijzend naar *Advies* nr. 10 van 14 juni 1999 in verband met het reproductieve menselijk klonen herinnert het RC eraan dat er consensus over bestond dat in de huidige stand van het medisch onderzoek en het ethisch debat, minstens een moratorium op dit terrein aangewezen is.

9° Het onderzoek moet op transparante wijze worden uitgevoerd, bijvoorbeeld onder de vorm van een verplichte bekendmaking aan een erkende openbare instantie. Veel fantasmen zijn inderdaad het gevolg van onwetendheid over wat zich in de realiteit voordoet.

### 5.2.2. Uiteenlopende standpunten

De uiteenlopende opvattingen over de voorwaarden waaronder de experimenten op het embryo *in vitro* toelaatbaar zijn, hangen ten dele samen met de hierboven uiteengezette standpunten betreffende het statuut dat men aan het embryo toekent.

1°) Sommige leden vinden dat, mits aan de voorwaarden onder «5.2.1.» voldaan is, geen ethisch onderscheid tussen de embryo's *in vitro* moet worden gemaakt. Zij zijn het oneens met de voorrangsregels voorzien in (3° *infra*). Zij menen integendeel dat onmiddellijk met onderzoek op menselijke embryo's moet worden gestart indien onderzoek op deze cellen een voordeel kan opleveren op een van de volgende punten: vooruitgang van het onderzoek, voorzienbare voordelen, uitgebreidheid van het toepassingsveld (het aantal ziektes dat kan worden behandeld), de technische uitvoerbaarheid, de veiligheid en de betrouwbaarheid van de toepassingen. Het verder invriezen van embryo's die sowieso voor vernietiging bestemd zijn, is niet moreel hoogstaander dan het onmiddellijk gebruik ervan voor onderzoek: men verliest slechts kostbare tijd en ervaring aangezien men daarna toch op menselijke embryo's moet experimenteren.

2°) Andere leden stellen dat alleen onderzoeken op «overtallige embryo's» toelaatbaar zijn; dit veronderstelt tevens dat de ouders die afzien van een verder procreatieproject daarvoor de toestemming geven en ermee instemmen dat ze schenking doen van hun embryo's voor onderzoek.

3°) Nog anderen zijn van mening dat de verschillende hier vermelde types van onderzoek toelaatbaar zijn, mits men zich aan de volgende

7° Tout comme pour les projets de recherche en expérimentation humaine, les projets de recherche sur embryons doivent être soumis à un Comité d'éthique local rattaché à une université. Outre les recommandations générales (voir *AVIS* nr. 13 du 9 juillet 2001 C, 1) ces commissions doivent veiller à ce que les conditions *a)* à *e)* soient scrupuleusement respectées.

8° Référant à l'avis n° 10 du 14 juin 1999 concernant le clonage humain reproductif, le Comité rappelle qu'il a exprimé un consensus sur le fait que dans l'état actuel de la médecine et du débat éthique, au minimum un moratoire doit être édicté à ce sujet.

9° La recherche doit être pratiquée de manière transparente, par exemple sous forme d'une déclaration obligatoire à une instance publique reconnue. En effet beaucoup de fantasmes sont liés à l'ignorance de ce qui se fait réellement.

### 5.2.2. Points de vue divergents

Les différences d'avis sur les conditions dans lesquelles les expérimentations sur l'embryon humain *in vitro* peuvent avoir lieu découlent pour la plupart des diverses positions exposées ci-dessus quant au statut reconnu à cet embryon.

1°) Certains membres estiment que si les conditions reprises sous «5.2.1.» sont respectées, il n'y a pas lieu de faire des différences entre embryons surnuméraires et embryons créés pour la recherche. Ils sont en désaccord avec les règles de «progressivité» proposées sous «(3°)». Ils estiment au contraire qu'on doit faire démarrer tout de suite la recherche sur les embryons humains, si cette recherche peut garantir des avantages aux niveaux suivants: progrès de la recherche, des avantages très probables, étendue du domaine d'application (le nombre de maladies qui peuvent être traitées), faisabilité technique, sécurité et fiabilité des applications. La congélation ultérieure d'embryons qui sont de toutes façons destinés à être détruits, n'est moralement pas plus valable que l'usage immédiat pour la recherche: on y perd un temps et une expérience précieux, puisqu'on devra nécessairement faire des expériences sur des embryons humains.

2°) D'autres membres estiment que seules des expérimentations sur embryons surnuméraires peuvent se faire, lorsque les auteurs du projet parental renoncent à un projet de procréation qu'ils avaient entrepris et consentent à faire don de leurs embryons pour la recherche.

3°) D'autres encore estiment que les différents types de recherche décrits ci-dessus sont acceptables moyennant qu'on se soumette aux règles de progressi-

«voorrangsregels» houdt. Vooreerst moet (indien dit zinvol is), het onderzoek op dierembryo's worden uitgevoerd, daarna op «overtallige» embryo's, en alleen in die gevallen waar dit onmisbaar is, mogen embryo's enkel met een onderzoeksdoel tot stand gebracht, worden gebruikt. In dit laatste geval definitieve versie 44 moeten sterke garanties aanwezig zijn van de totaal vrijwillige inzet van de vrouwen die de eicellen leveren, met eerbiediging van de criteria voorzien in ons *Advies* n° 13 van 9 juli 2001 betreffende experimenten met mensen, daar waar het gaat over gezonde vrijwilligers.

4°) Sommige leden vinden dat experimenten op embryo's *in vitro* om principiële redenen na 14 dagen ontoelaatbaar zijn, en dat daarna dus het embryo moet worden vernietigd (hierbij wordt de invriezingsperiode niet meegerekend).

Anderen wensen hierover geen definitieve principiële uitspraak te doen, maar kunnen zich eens verklaren met een huidig moratorium betreffende deze tijdspanne.

Nog anderen wensen niet dat er in deze materie algemene beperkingen worden opgelegd.

Voor anderen ten slotte heeft de 14-dagen grens geen rationele grondslag en geen ethische relevantie. Er is dan ook geen reden om geen experimenten meer toe te staan na die periode, indien hiervoor goede redenen bestaan.

5°) In verband met de wenselijkheid van bepaalde wettelijke regelingen zijn sommige leden van mening dat de wetgever moet vermijden te preciseren welke types van onderzoeken toelaatbaar zijn en welke niet. Zij wijzen erop dat het moeilijk te voorspellen valt welke onderzoeksrichtingen in de toekomst hetzij de fundamentele kennis, hetzij het menselijk welzijn kunnen bevorderen. De ervaring in Frankrijk leert dat een te expliciete wetgeving types van onderzoek die achteraf waardevol blijken, sterk kan belemmeren. De hierna besproken ethische comités garanderen overigens een veel deskundiger controle op de verschillende types van onderzoeken.

6°) Om 1°) ontsporingen te vermijden, zonder 2°) het onderzoek nodeloos te belemmeren, zijn er in de eerste plaats de plaatselijke, aan een universiteit verbonden, ethische comités. Sommige leden vinden dat aan beide eisen nog beter kan worden beantwoord door het oprichten van een Federale Commissie Experimenten op embryo's. Deze commissie moet zowel gunstige als ongunstige adviezen van de lokale ethische comités kunnen onderzoeken — mede met het oog op een samenhangende nationale jurisprudentie —. Bij deze federale commissie zou beroep tegen een beslissing van een plaatselijk ethisch comité mogelijk zijn, zowel uitgaande van leden van dit comité als van onderzoekers die er een project in verband met experimenten op embryo's hebben ingediend.

Il faut d'abord, s'il y a moyen, faire des recherches sur des embryons animaux, ensuite sur des embryons surnuméraires, et seulement dans les cas où cela est indispensable, on peut créer des embryons pour la recherche. Dans ce dernier cas, il faut qu'existent des garanties quant à l'engagement volontaire des femmes qui donneront des ovocytes, conformes aux critères prévus dans l'*Avis* n° 13 du 13 juillet 2001 relatif aux expérimentations sur l'homme, et au futur avis sur le recours aux volontaires sains.

4°) Certains membres estiment que des recherches sur des embryons plus âgés que 14 jours ne sont pas acceptables pour des raisons de principe, et qu'ensuite l'embryon doit être détruit (on ne tient pas compte de la période de congélation).

D'autres ne souhaitent pas poser ici une limite définitive de principe, mais peuvent accepter qu'un moratoire soit édicté sur ce délai.

D'autres encore ne désirent pas que des limites générales soient édictées dans ce domaine.

Pour d'autres enfin la limite de 14 jours n'a ni un fondement rationnel ni une pertinence morale. Il n'y a donc aucune raison de ne pas admettre des expériences après cette période dès que de bonnes raisons peuvent être apportées.

5°) En rapport avec la promulgation souhaitable de règlements légaux, certains membres estiment que le législateur doit éviter de préciser quels types d'expérimentations seraient autorisés et quels types interdits. Ils soulignent qu'il est difficile de prévoir quelles seront les futures orientations de recherches nécessaires que ce soit pour les connaissances fondamentales ou en vue du bien-être humain. L'expérience de la France montre que des lois trop explicites sur les types de recherches qui sont acceptables, peuvent devenir des freins importants. Les comités d'éthique mentionnés ci-dessous garantissent un contrôle plus compétent des divers types de recherches.

6°) Pour éviter les déviances sans freiner inutilement les recherches, il y a en premier lieu les Comités d'éthique locaux rattachés à une université. Certains membres estiment qu'on peut mieux répondre à ces deux exigences en instituant une Commission fédérale pour la recherche sur embryons. Cette commission doit pouvoir examiner les avis favorables et défavorables des comités d'éthique locaux et avoir également en vue l'élaboration d'une jurisprudence nationale cohérente. Il serait possible que tant les membres du comité local que les chercheurs qui y ont introduit un projet de recherche sur embryons, fassent appel devant cette commission fédérale contre la décision d'un comité d'éthique local.

7<sup>o</sup>) Andere leden van het Raadgevend Comité vinden dat de controle door de lokale, aan een universiteit verbonden, ethische comités volstaat om ontsporingen te vermijden.

### **Tijdens de bespreking werd een individuele nota neergelegd, als volgt opgesteld**

«Het ziet ernaar uit dat de politici die zich zullen buigen over de wettiging van experimenten met embryo's, moeten worden bewustgemaakt van het feit dat de hoofdrolspelers in deze experimenten in de eerste plaats vrouwen zijn. In de geschiedenis van de *in-vitro*fertilisatie zijn vrouwen immers steeds mee-gaande proefpersonen geweest, aangezien hun onvruchtbaarheid of die van hun echtgenoot hen vanuit sociaal oogpunt kwetsbaarder maakte. De sociaal-politieke reflectie van de vrouwen heeft een aantal punten van kritiek voortgebracht ten aanzien van de technieken waarop de vrouw een beroep kan doen en waarvan ze de risico's ondergaat.

1. In Europa is het politieke feminisme gestoeld op de strijd om het recht op abortus te verkrijgen; wat een erkenning was van recht van de vrouw op de embryo's die ze draagt. Dit discours schikte zich naar de klassieke regels van het publiek debat en de vrouw verkreeg dit recht na een lange strijd en na bewustmaking van de politieke klasse. Gevolg: abortus werd uit het strafrecht gehaald en het embryo kreeg daardoor een gradualistische definitie.

2. In de jaren'90 heeft de privé-sfeer van de seksualiteit een politiek karakter gekregen door de wetgeving en de verschillende regelingen van de medisch begeleide voortplanting (MBV). Daarom eisen vrouwen — in hun hoedanigheid van vrouw en als bevoorrechte actor in het voortplantingsproces — vandaag de dag directe inspraak in de politieke regelgeving omtrent deze kwesties die tot het uiterste werden gemedicaliseerd.

3. De vierde wereldconferentie voor vrouwen in Peking belichtte de problematiek van de begeleide voortplanting vanuit het standpunt van de vrouw. Deze conferentie benadrukte de rechten van de vrouw in verband met de voortplanting; deze rechten worden sinds 1995 bedreigd. Dit verschijnsel komt nog sterker tot uiting door de terugkeer van fundamentalistisch rechts in vele Europese landen en het religieuze fundamentalisme in het zuidelijk halfrond. Dit leidt bij regeringen tot inschikkelijkheid jegens anti-abortuscommando's en de gezinslobby; jegens het niet-toepassen van de wet op de beroepsgelijkheid en de bedreiging van het recht op abortus enz..

4. De problematiek van de begeleide bevruchting die raakt aan het recht op voortplanting van vrouwen

7<sup>o</sup>) D'autres membres du Comité sont d'avis que le contrôle par les comités d'éthique locaux suffit à éviter les dérapages.

### **Lors des discussions, une note individuelle a été déposée. Elle est libellée comme suit**

«Il semble nécessaire de sensibiliser les décideurs politiques qui auront à traiter de la légitimation de l'expérimentation sur embryon au fait que les protagonistes de ces expérimentations sont d'abord les femmes. Celles-ci, dans l'histoire de la fécondation *in vitro* ont toujours été des sujets d'expérimentation compliants, tant elles étaient vulnérabilisées socialement par leur stérilité ou celle de leur conjoint. La réflexion socio-politique des femmes a développé certaines critiques vis à vis de techniques dont elle ont bénéficié et subi les risques. Cette expérience les a menées à défendre et à rappeler les points suivants.

1. Le féminisme politique s'est fondé en Europe sur la lutte pour accéder au droit à l'avortement qui était une reconnaissance du droit des femmes sur les embryons qu'elles portaient. Ce discours pouvait se ranger aux règles classiques du débat public et ces droits ont été obtenus après une longue revendication et sensibilisation de la classe politique qui a mené à la dépénalisation de l'avortement. Cette dépénalisation, limitée à quelques semaines, impliquait une définition gradualiste de l'embryon.

2. Puisque la sphère privée de la sexualité est devenue politisable par les législations et régulations de l'AMP dans les années 90, les femmes revendiquent aujourd'hui de participer, en tant que femmes et actrices privilégiées de la reproduction, aux régulations politiques sur ces questions qui ont été médicalisées à outrance.

3. La quatrième conférence mondiale des femmes à Pékin a éclairé la problématique de la reproduction assistée du point de vue des femmes. Elle a souligné que, depuis 1995, les droits reproductifs des femmes sont menacés. Ce phénomène est accentué par le retour de la droite fondamentaliste dans beaucoup de pays d'Europe, et du fondamentalisme religieux dans les pays du sud. Ce fait se solde par une indulgence des gouvernements à l'égard des commandos anti-IGV, des lobbies familialistes, de la non-application de la loi sur l'égalité professionnelle, de la menace sur le droit à l'avortement etc .....

4. La problématique de la procréation assistée touchant aux droits reproductifs des femmes a été

werd sinds 1997 in overweging genomen, en soms werd ze in de wet of de grondwet van sommige Europese landen opgenomen. De afgelopen tien jaar werd het differentialisme der geslachten ingevoerd in de arena van het burgerschap. Dit heeft ervoor gezorgd dat de gelijkheid in regels werd gegoten. Paradoxaal genoeg is dit verschijnsel in tegenspraak met de «de-seksualisering» van de voortplanting die mogelijk wordt door de MBV.

De kern van deze contradictie is vervat in het afstammingsrecht en het verschil tussen man en vrouw. Het moederschap blijft immers centraal staan in de sociale verdrukking van vrouwen, zelfs al vormt het een emancipatiefactor voor de meesten onder hen. De sociale vraag die MBV dus opwerpt, is die van de «de-biologisering» van de afstamming. MBV maakt immers een asekuele voortplanting mogelijk en zet de sociale verworvenheden van de vrouw op losse schroeven. Tegenover deze «de-biologisering» van de afstamming wordt de «macht van de moeders» namelijk als onrechtmatig beschouwd. Het recht op abortus, dat verbonden is met de nieuwe sociale en gelijke rechten voor de vrouw, wordt gezien als een bron van ongelijkheid tussen de geslachten. Mannen kunnen inderdaad tegen dit recht niet ingaan. De wet verleent de mogelijkheid om abortus te plegen of het kind wel op de wereld te zetten aan de moeder. MBV-technieken maken het mogelijk om over de zwangerschap van de vrouw te onderhandelen, ze kunstmatig op gang te brengen en ze te substitueren. Sommige vrouwen beschouwen dit (terecht of ten onrechte) als een nieuw ritueel van machtstoeëigening door de moeder. Het nieuwe discours van vrouwen die de geslachtsrijpe leeftijd hebben bereikt, bestaat erin naast biologische asymmetrie ook sociale gelijkheid op te eisen. Françoise Collin verwoordt dit als volgt: «Nous sommes passés du sexe sans génération à la génération sans sexe» (We zijn overgegaan van seks zonder generatie (lees voortplanting) naar een generatie zonder seks). De wetenschap gaat in sneltreinvaart vooruit terwijl de toepassingen die eruit voortspruiten op maatschappelijk vlak niet worden besproken. Deze ontwikkeling zet de vrouwen ertoe aan zich de volgende vraag stellen: liggen de technieken van kunstmatige voortplanting in het verlengde van de eis van de vrouw om zelf te beschikken over voortplanting of veroorzaken ze eerder een afwijking van hun eigenlijke betekenis? De vrouw van de jaren '80 wou seksualiteit en voortplanting van elkaar scheiden. Vandaag de dag stelt de medische wetenschap de vrouw een voortplantingswijze ter beschikking zonder seksualiteit, met het vooruitzicht een adequater kind te baren zonder ziekte of handicap en met het gewenste geslacht.

Maar het is vooral «de uitvinding van de foetus», en daarna van het embryo, als persoon die een belangenconflict schept tussen de vrouw en het embryo — meer nog dan de wetenschappelijke vooruitgang

prise en considération depuis 1997, et parfois inscrite dans la loi ou la constitution de certains pays d'Europe. Le différentialisme des genres a été introduit ces dix dernières années dans l'arène de la citoyenneté et a mené à la régulation de la parité. Ce phénomène va, paradoxalement, à l'encontre de la déssexualisation de la reproduction permise par les techniques de FMA (fécondation médicalement assistée).

Le nœud de la contradiction concerne le droit à la filiation et la différence des sexes. En effet, la maternité reste au cœur de l'oppression sociale des femmes même si elle est un facteur d'émancipation privée pour la plupart d'entre elles. La question sociale que pose la FMA est que la dé-biologisation de la filiation, par la reproduction a-sexuée qu'elle permet, remet en question les acquis sociaux des femmes. En effet, face à cette dé-biologisation de la filiation, le «pouvoir des mères» est jugé abusif. Le droit à l'avortement, articulé aux nouveaux droits sociaux et égalitaires des femmes est perçu comme source d'inégalité entre les sexes. Les hommes ne peuvent en effet se substituer à cette volonté, attribuée par la loi à la mère, d'avorter ou de faire naître. Ainsi, la possibilité créée par les techniques de reproduction assistée de rendre la grossesse de la femme négociable, artificialisable, substituable, est perçue par certaines femmes (à tort ou à raison) comme un nouveau rituel d'appropriation de la puissance maternelle. Le nouveau discours des femmes en âge de procréer est de revendiquer l'asymétrie biologique tout en visant l'égalité sociale. Comme l'écrit Françoise Collin: «Nous sommes passés du sexe sans génération à la génération sans sexe.» C'est la précipitation des avancées scientifiques et de leurs applications non négociées dans la sphère sociale qui poussent les femmes à se poser la question suivante: les techniques de reproduction artificielle constituent-elles un prolongement de la revendication des femmes à maîtriser leur reproduction ou un détournement de leur sens? Les femmes des années 80 voulaient séparer sexualité et procréation, la science médicale leur propose à présent la procréation sans sexualité, avec, à la clé la promesse d'enfant plus adéquat, sans maladie invalidante, doté du sexe souhaité.

Mais c'est «l'invention du foetus», puis de l'embryon, comme personne qui plus que les avancées scientifiques des techniques reproductives pose un problème de conflit d'intérêt entre femme et



inzake voortplantingstechnieken die geboekt werd. De IVF heeft de baarmoeder van de vrouw als het ware openbaar gemaakt. De echografie maakt de foetus zichtbaar en aanwezig en verschaft moeders een voortijdige gevoelsband. Maar terwijl men embryo's invriest, vernietigt en gebruikt voor onderzoeksdoeleinden (cognitief onderzoek of inzake voortplanting), beweert men dat men een consensus moet bereiken omtrent het statuut van persoon dat men aan het embryo wil geven. Het is alsof de zichtbaarheid van het embryo het discours van de vrouw onzichtbaar heeft gemaakt. De opmerkingen van onderzoeksters inzake sociale wetenschappen en geëngageerde vrouwen moeten, zoals trouwens ieder ander vertoog, opgenomen worden in dit advies, en gehoord worden door de politieke beslissingnemers. Zo kan een globaal nadenken ontstaan over de sociale en juridische impact van embryo-onderzoek voor de vrouw. Sinds het ontstaan van het politieke feminisme met betrekking tot deze kwestie, hebben twee denkrichtingen de overhand.

1. De ene wou de vrouw dank zij de technowetenschap bevrijden van de voortplanting als lotsbestemming. In een ongelijke samenleving werd het moederschap immers beschouwd als de hoofdoorzaak van de sociale vervreemding van de vrouw.

2. De andere beschouwt het moederschap en de voortplanting als onvervreembare macht van de vrouw en de medische begeleiding mag die alleen versterken.

We stellen dus duidelijk vast dat vrouwen zelf uiteenlopende meningen hebben omtrent het vraagstuk van begeleide voortplanting. Alle vrouwen zijn het er evenwel over eens dat de waardigheid van de vrouw niet mag worden aangetast. MBV-technieken zijn er dus enkel en alleen in dienst van de vrouw. Bijgevolg is een nieuwe denkinspanning nodig met het oog op een grotere coherentie tussen de institutionalisering van de gelijkheid en het sociaal-cultureel gebruik van begeleide voortplanting.

Het is van essentieel belang dat vrouwen gehoor krijgen bij de politiek over een kwestie die betrekking heeft op hun verworven rechten en hun toekomstige verantwoordelijkheid tegenover embryo's en eicellen die producten van hun lichaam blijven, ongeacht of de bevruchting al dan niet technisch werd begeleid.»

Het advies werd voorbereid in beperkte commissie 2001/1, samengesteld uit:

Covoorzitters:

L. Michel

G. Pennings

Co-verslaggevers:

L. Cassiers

embryon. La Fiv a fait de l'utérus de la femme un utérus public. L'imagerie fotale a donné une présence au fœtus et a permis un lien affectif plus précoce des mères. Mais tout en congelant l'embryon, en le détruisant, en le manipulant à des fins de recherche, reproductive ou cognitive on prétend qu'il faut établir un consensus sur le statut de personne à donner à l'embryon, comme si la visibilité des embryons avaient rendu le discours des femmes invisibles. Ces remarques faites par les chercheuses en sciences sociales et les femmes engagées, doivent être, comme les autres discours, présent dans cet avis, entendus par les décideurs politiques, afin que se pense globalement l'impact social et juridique de la recherche sur embryon pour les femmes. Deux discours de femmes prévalent, depuis le féminisme politique sur cette question.

1. Celui qui veut libérer les femmes de la reproduction comme destin grâce aux techno sciences, car la maternité est perçue dans une société inégalitaire, comme cause de leur aliénation sociale.

2. Celui qui considère la maternité et la reproduction, comme un pouvoir inaliénable des femmes, que l'assistance médicale ne doit que renforcer.

Il est donc important de noter que la question de la reproduction assistée reste un lieu de divergence entre les femmes elles-mêmes. Le consensus néanmoins se fait autour de la nécessité de préserver la dignité des femmes, en mettant les techniques intrusives de reproduction assistée au seul service des besoins de celles-ci. Il s'agit donc de repenser une cohérence plus grande entre l'institutionnalisation de la parité et l'utilisation socio-culturelle de la reproduction assistée.

Il semble essentiel que les femmes soient entendues par les décideurs politiques sur cette question qui touche à leurs droits acquis, et à leur responsabilité future envers embryons et ovocytes qui restent des produits de leur corps, que la fécondation ait été techniquement assistée ou pas.»

L'avis a été préparé en commission restreinte 2001/1 composée de:

Co-présidents:

L. Michel

G. Pennings

Co-rapporteurs:

L. Cassiers

E. Vermeersch

Leden:

M. Baum

G. Leunens

G. Verdonk

R. Winkler

Auteurs van schriftelijke amendementen:

M.-L. Delfosse

M. Dupuis

E. Eggermont

A. Pierre

P. Schotsmans

F. Van Neste

A. Van Steirteghem

J. Vermynen

Bureaulid:

Y. Englert

Lid van het secretariaat: M. Bosson

De werkdOCUMENTEN van de beperkte commissie 2001/1 — vraag, persoonlijke bijdragen van de leden, notulen van de vergaderingen, geraadpleegde documenten — zijn bewaard als bijlagen 2001/1 op het documentatiecentrum van het Comité en kunnen aldaar worden geraadpleegd en gekopieerd.

E. Vermeersch

Membres:

M. Baum

G. Leunens

G. Verdonk

R. Winkler

Auteurs d'amendements écrits:

M.-L. Delfosse

M. Dupuis

E. Eggermont

A. Pierre

P. Schotsmans

F. Van Neste

A. Van Steirteghem

L. Vermynen

Membre du Bureau:

Y. Englert

Membre du secrétariat: M. Bosson

Les documents de travail de la commission restreinte 2001/1 — questions, contributions personnelles des membres, procès-verbaux des réunions, documents consultés — sont conservés sous forme d'Annexes 2001/1 au centre de documentation du Comité, et peuvent y être consultés et copiés.

Deze bijlage blz. 67 tot en met 72 is uitsluitend  
gedrukt beschikbaar.

Cette annexe pp. 67 à 72 est uniquement disponible  
sur support papier.









